

РОЗВІДКИ

Людмила Мекишун

●

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ У ПРОВЕДЕННІ СТАТИСТИЧНИХ З'ЇЗДІВ І НАРАД У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Здійснення на основі сучасної методології ґрунтового аналізу розвитку історії статистики в Україні є необхідною умовою відродження української економічної культури. Представники земської статистики зробили величезний внесок у розвиток теорії і практики статистичної науки. Загальні відомості з історії земських статистичних органів, дати проведення статистичних з'їздів і нарад, проблеми, які виносились на обговорення, частково були розкриті в роботах Г.Сазонова, М.Свавицького, М.Каблукова, Б.Веселовського наприкінці ХІХ - у першій половині ХХ ст.

Особливості розвитку земської статистики в Україні на сьогодні є малодослідженою темою, а роль її представників у проведенні статистичних з'їздів і нарад взагалі не розглядалась науковцями. Автор статті знайшла матеріали окремих з'їздів у пошкоджених фондах Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського.

На розвиток української земської статистики впливали статистичні наради, з'їзди і обговорення, де об'єднувалися зусилля земських статистиків із зусиллями найбільш передової частини академічної статистики. У 1867 році в Петербурзі відбувся перший з'їзд російських природознавців та лікарів. Завдяки зусиллям Олександра Івановича Чупрова тільки на ІХ з'їзді була організована підсекція "Статистики" із запрошенням представників академічної, урядової і земської статистик до її роботи. Представники земської статистики українських губерній взяли активну участь у роботах підсекції статистики ІХ-ХІІ з'їздів природознавців і лікарів. На цих засіданнях були обговорені доповіді О.О.Русова на Х з'їзді: "Как экономизировать силы земских статистиков и облегчить их труд" (с.35-42), "Некоторые результаты переписи недвижимых имуществ в г. Чернигове" (с.404-428), на ХІ з'їзді: В.Ф.Арнольда "Опыт применения элементарных начал аналитической геометрии к исследованию статистических зависимостей" (с.1-17), Ф.А.Щербини "Исследование степных областей" (с.321-372), "Бюджетная статистика" (с.373-385), "Подворно-санитарные переписи" (с.386-393), В.Є.Варзара "Статистика фабрично-заводской промышленности" (с.394-404) та інші. Більшість земських статистиків констатувала той факт, що їх дослідження наштовхуються на безліч перепон з боку представників державної влади.

Оцінюючи взаємовплив академічної і земської статистик, О.А.Кауфман на ХІІ з'їзді природознавців і лікарів зазначав: "Роль земской статистики, как единственного в своём роде источника изучения народной жизни, достаточно общеизвестна. Вопрос о её методологическом значении до сих пор мало разработан... Официальные представители нашей научной статистики, если не

считать Н.А.Каблукова, - либо совершенно не касаются данного вопроса, либо ограничиваются немногими презрительными замечаниями по поводу «увлечений» земской статистики,- увлечений, действительно во многом противоречащих выработанному на Западе теоретическому шаблону. Между тем, заслуги русской земской статистики чрезвычайно велики и указания её статистической практики требуют исправления целого ряда положений несколько закаменелой статистической методологии»¹. Таким чином, академічна статистика зверхньо ставилася до робіт представників земської статистики, незважаючи на те, що земська статистика багато в чому випередила західноєвропейську статистику, яка носила переважно формально-математичний і описувальний характер.

Великий внесок зробили українські представники земської статистики в розробку питань про статистичні відомості і способи їх отримання. Академічна теорія статистики вважала, що джерелами статистичних відомостей є первинна і вторинна статистика. Під первинною статистикою розумілися матеріали, отримані шляхом безпосереднього спостереження чи опитування, причому опитування вважалося основним джерелом одержання статистичної інформації про всі явища, які підлягали спостереженню. Під вторинною статистикою мали на увазі різного роду документовані записи, наприклад, бухгалтерські записи в промислових і торгових закладах.

Академічна статистика вважала, що головним завданням органів статистики було введення і використання первинної статистики, а організація і здійснення вторинної статистики вважалося справою приватних осіб. Українська земська статистика, перед якою стояло завдання широкого соціально-економічного дослідження губерній, використала і первинну, і вторинну статистику (де це було можливо). Так, бухгалтерські записи в промислових і торгових закладах брали за основу В.Є.Варзар та О.О.Русов при розробці програм статистичного аналізу промислових і торгових підприємств, використовував їх і Ф.А.Щербина, складаючи щоденник обліку селянських господарських доходів і витрат. Вони застосували безпосереднє спостереження, опитування і документовані записи (записи у волосних правліннях, земських управах, земельних комітетах, нотаріальних конторах).

Представники земської статистики в Україні одними з перших використали на практиці і збагатили академічну науку теорією типологічного групування, методом побудови комбінаційних таблиць, проведенням вибіркового досліджень і застосуванням математичних методів аналізу в статистико-економічних дослідженнях. У той же час академічна статистика збагачувала земську статистику розкриттям теоретичних питань про роль, функції і напрями дослідження статистичної науки (Д.П.Журавський і О.І.Чупров), про поєднання суцільного і вибіркового аналізу (В.Г.Громан), про розробку статистичної методології (О.А.Кауфман), про використання матеріалів земської статистики в лекційних курсах (О.Ф.Фортунатов) та ін.

Наради і з'їзди статистиків сприяли створенню єдиних програм досліджень, обговоренню найактуальніших економічних і соціальних проблем та участі земських статистиків у їх вирішенні. Основи шкільної, бюджетної, промислової і санітарної статистики були закладені на цих з'їздах.

Засновником бюджетної статистики вважається український дослідник Ф.А.Щербина (1849 – 1936). Вчений вивів і науково обгрунтував “закон середніх потреб” селянської родини і розробив єдину в статистичній літературі класифікацію потреб трудового селянського населення. У своїй роботі “Селянські бюджети” він показав, що бюджетні дослідження мають довгу історію, і одним з перших систематизував її. Його доповідь на XI з'їзді природознавців і лікарів “Бюджетна статистика” фактично заклала основи бюджетних досліджень і надалі земські статистики проводили групування родин за розміром і складом, за рівнем матеріального забезпечення, за кількістю землі. Це дозволяло виявити певні закономірності у формуванні доходів, витрат і споживання. На з'їзді відмічалось,

що бюджетні дослідження проводилися земствами у різні терміни, неоднаковими методами і за різними програмами. Експедиційним методом було зібрано приблизно 90% всіх бюджетів, а анкетним – 10%. Було прийняте рішення упорядкувати бюджетну статистику.

Майже всі наступні методологічні дослідження спиралися на систему Ф.А.Щербини, інколи доповнюючи її власними дослідженнями. Так, Володимир Федорович Арнольд, розробляючи свої херсонські бюджети, намагався надати знайденим залежностям математичну форму і вивів декілька формул, користуючись якими, можна, спираючись на окремі бюджетні елементи, визначити ряд інших. Зокрема, він писав: “Першопочатковим завданням статистичного дослідження, як і дослідження будь-якої індуктивної науки, є встановлення постійного (закономірного) зв’язку між двома чи більше факторами, даними чи явищами суспільного життя. Метод, який найчастіше використовується для пошуку такого зв’язку, є метод зіставлення двох рядків цифр, із якого один є кількісним вираженням одного фактора для даних груп досліджуваних об’єктів, а другий – кількісним вираженням другого фактора. Щоб зрозуміти міру впливу величини наділу на кількість худоби, треба знайти середні величини наділу на одне господарство. Маючи два рядки цифр, де кожна виражає середню на одне господарство даної групи кількість того чи іншого фактора, ми можемо легко використовувати методи аналітичної геометрії при зіставленні цих факторів²”. В.Ф.Арнольд відзначав, що в економіці можна застосовувати найживаніший метод аналітичної геометрії – метод прямокутних координат, де на осі абсцис відкладаються величини, пропорційні значенням одного ряду, на осі ординат – величини, пропорційні значенням другого ряду. Поєднуючи кінець ординат, дослідник отримує ламану лінію, яка виражає залежність між факторами.

Запропонований метод В.Ф.Арнольд використав для аналізу взаємозв’язку між площею посіву, з одного боку, і кількістю худоби – з іншого. Величини площі посіву відкладалися на осі абсцис, а кількість худоби – на осі ординат.

Цим методом В.Ф.Арнольд дослідив 124 селянських господарства Херсонського повіту. Він зробив висновок, що всі ці співвідношення (а можна брати різні співвідношення: робочого складу родини на площу посіву і кількість худоби на розміри промислової діяльності та ін.), будучи виражені математично, нададуть можливість конструювати головні типи господарств у повіті за мінімальними даними. Наступний крок аналізу – порівняти повіти.

Свої дослідження він виклав на засіданні підсекції статистики XI з’їзду російських природознавців і лікарів у С.-Петербурзі 1901 року в доповіді “Досвід використання елементарних начал аналітичної геометрії у дослідженні статистичних залежностей”. Таким чином, В.Ф.Арнольд дав інтерпретацію параметрів рівняння прямої, аналогічне сучасній інтерпретації параметрів лінійного рівняння парної регресії.

Земська санітарна статистика виникла із створенням земських дільничих лікарень. Предметом її дослідження став аналіз санітарних умов життя населення, вивчення загальної та місцевої захворюваності, народжуваності і смертності. Представники української земської статистики не тільки констатували дані, а й досліджували вплив соціально-економічних факторів, зокрема, розміру житла, рівня заможності, особливості і шкідливості професії на народжуваність, смертність та професійні захворювання. Так, Ф.А.Щербина, виступаючи на XI з’їзді природознавців і лікарів, запропонував використати при аналізі розроблену ним картку подвірно-санітарного обліку. В цій картці згруповані питання, що стосувалися складу і змін у родині. Вони відносилися до трьох основних пунктів реєстрації: 1) до складу сім’ї; 2) до смертності і захворюваності; 3) до харчового достатку. Крім того, в картку були включені питання, що враховували умови житла і господарських будівель. На з’їзді було прийняте рішення взяти запропоновану Ф.А.Щербиною картку подвірно-санітарного обліку за основу в земській санітарній статистиці.

В Україні питаннями дослідження кустарної і ремісничької промисловості займалися В.Є.Варзар, О.О.Русов, П.П.Червінський, Ф.А.Щербина та ін. При проведенні аналізу вони відчували проблему нестачі в урядовій статистиці класифікації промисловості на кустарну, ремісничку і фабричну. Тому змушені були вводити класифікацію самі, беручи за основу характер діяльності, форми продажу товарів і розміри виробництва. В.Варзар виступив на XI з'їзді природознавців і лікарів з доповіддю "Статистика фабрично-заводської промисловості", в котрій одним з перших розробив і втілював на практиці програму аналізу промисловості, якої не було в урядовій і відомчій статистиках. У ній поєднувалися питання виробництва, обміну і розподілу з соціальними характеристиками. В.Є.Варзар, спираючись на дослідження промисловості Чернігівським земським статистичним бюро, вперше в історії статистики визначив підприємство як економічну одиницю і провів класифікацію підприємств, поділяючи їх на прості, складні та комбіновані.

Отже, статистичні з'їзди і наради сприяли формуванню і розвитку різних напрямів статистики, дозволяли представникам земських статистичних відділень обмінюватись досвідом і знайомитися з дослідженнями теоретичної статистики. За кількістю і глибиною виступів українські земські статистики були одними з перших.

Джерела та література:

1. Сазонов Г.П. Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству. 1865-1895. – СПб.: Изд-во Майкова, 1896.
2. Велецкий С.Н. Земская статистика в 2-х тт. - М., 1899-1900.
3. Веселовский Б.Б. История земств за 40 лет.- СПб, Сенатская типография, 1909-1911.
4. Сваицкий Н.А. Земские подворные переписи (обзор методологии).- М.: Госстатиздат, 1961. – 355 с.
5. Труды подсекции статистики IX съезда русских естествоиспытателей и врачей 1894 г. – Чернигов: Изд.ред. «Земского сборника Черниговской губернии», 1894.- 518 с.
6. Труды подсекции статистики X съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. Киеве 21-30 августа 1898 г. – Чернигов: Изд.ред. «Земского сборника Черниговской губернии», 1898.- 611 с.
7. Труды подсекции статистики XI съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. С.-Петербурге 20-30 декабря 1901 г. – СПб, Изд. Вольного Экономического общества, 1902.- 642 с.
8. Труды подсекции статистики XII съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. Москве 29.12.1909 – 5.01.1910. – Чернигов: Тип.губ. земства, 1912.- 724 с.

1. Кауфман А.А. Земские подворные переписи и статистическая методология // Труды подсекции статистики XII съезда русских естествоиспытателей и врачей в г.Москве 29.12.1909-5.01.1910 гг.- Чернигов: Тип.губ. земства, 1912.-С. 196-197.

2. Арнольд В.Ф. Опыт применения элементарных начал аналитической геометрии к исследованию статистических зависимостей // Труды подсекции статистики XI съезда русских естествоиспытателей и врачей.- СПб: Изд-во Вольного экономического общества, 1902.- С. 2.

Сергій Діброва

ОСТАННЯ ПРАЦЯ «НЕСТОРА УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЇ»: Я.П.НОВИЦЬКИЙ ПРО ІСТОРИЧНУ ХОРТИЦЮ

Одним із напрямків сучасних досліджень історіографії історії України стали праці з біографістики. Причому, як правило, основну увагу дослідники приділяють „фігурам першої величини”, авторитетним вченим, що залишили по собі не тільки численні праці, а й часто є засновниками окремих наукових напрямків або наукових шкіл. У той же час з поля зору дослідників часто випадають, так би мовити, вчені

„другого плану”, особливо ті, хто все своє життя провели не у столичних кабінетах, а у „глибинці”. Нерідко у цих провінційних центрах не було не лише університетів, а й вищих шкіл взагалі.

У той же час процес українського національного відродження, культурного піднесення 20-х років, посилення цікавості широких верств населення до проблем етнічної та історичної ідентифікації, „свого коріння” значною мірою забезпечувався саме цими ентузіастами. Вони значно яскравіше та виразніше могли презентувати історію свого краю, своєї місцини, ніж „столичні професори”. Саме їх зусиллями створювалися перші місцеві музеї та архіви, проводилися розкопки та етнографічні експедиції, що дали величезний фактичний матеріал для досліджень всього спектра гуманітарного українознавства. Працюючи разом з аматорами-краєзнавцями, вони створили ту унікальну фактографічну базу, без якої не може існувати сучасна наука. Звернення до особистостей інтелектуалів „позанаукової провінції” (тобто поза провінційними науковими центрами) становить особливий інтерес у контексті вивчення інтелектуальної історії України і не втрачає актуальності і сьогодні. Для історії ж України загалом дуже важливим є з’ясування рівня та методів її вивчення „дослідниками-провінціалами” з різних історичних регіонів України. Серед таких регіонів особливе місце займає територія колишніх Запорозьких Вольностей, колишніх січей, де ще у ХІХ ст. проживали прямі нащадки запорозьких козаків.

Звичайно, саме в цьому напрямі найпопулярнішими й нині залишаються студії життя й діяльності Д.І.Яворницького, котрому присвячено чимало спеціальних досліджень та публікацій. Проте його попередником, сучасником і побратимом на ниві вивчення запорозьких старожитностей був дослідник з м. Олександрівська (нині Запоріжжя) Яків Павлович Новицький (1847 – 1925). Новицький значно раніше за Яворницького розпочав і усе життя продовжував два важливі наукові проекти: „усна історія” (збирання й публікація пам’яток фольклору) та „історії речей” запорожців (археологічні розкопки і збирання старожитностей від населення). Ці обидва наукові проекти Новицького мали досить вагомий результат і збагатили історію України й, зокрема, вивчення її „козацької доби”, унікальними історичними джерелами. Утім, на відміну від Д.І.Яворницького, Я.П.Новицький не мав вищої освіти і загалом професійної історичної підготовки, він не мав можливості працювати у великих архівосховищах. Новицький опирався головним чином на місцеву людність як носіїв старожитніх козацьких традицій. Фактично він репрезентував „живе Запоріжжя” через його історичну пам’ять та речовий світ.

Я.П. Новицький належить до грона істориків-краєзнавців, які працювали водночас у кількох сферах гуманітаристики – історії, археології, археографії, етнографії, статистики, фольклористики, етнографії. Всі ці сфери гуманітаристики в творчості Новицького „функціонували” на краєзнавчому рівні. Новицький не бачив потреби виокремлення різних напрямів історичної науки, вважаючи, що різність форм та видів джерел і специфіка їх вивчення – лише інструмент дослідника, але „реалії життя” запорожців склали комплекс, а отже, все (і архіви, і археологічні дослідження, і фольклор, і колекційні речі, і природні умови та історична географія) лише по-різному відображають цілісний історичний процес, що потребує комплексного розкриття.

Виводячи свій родовід від охочекомонного полковника Іллі Новицького та його нащадків, вчений понад півстоліття займався комплексним вивченням історії Запоріжжя та Катеринославщини, запорозькими старожитностями загалом та їх матеріальними, етнографічно-фольклорними і природничими (флора і фауна) артефактами. Багато десятиліть він тотально досліджував Великий Луг, Хортицю, руїни майже всіх Запорозьких Січей (окрім Кам’янської та Олешківської), всі пороги, історичні балки і зимівники – місця, де мешкали і діяли козаки. Новицький опублікував понад 40 праць та збірників історичного фольклору і писемних документів. Унікальність його творчого методу полягала в опрацюванні таких видів

джерел місцевого походження, які були недоступними іншим дослідникам і саме через його публікації вони увійшли у середовище наукового аналізу. З іншого боку, - це метод тотального вивчення усього, що пов'язане з козацькою історією Запорозжя, починаючи від землі, загалом природи та ландшафтів, розташування поселень, екологічної системи та природних ресурсів і закінчуючи археологічними розкопками, місцевими архівними розшуками, записами спогадів, переказів, історичних пісень, висловів і термінів від старожилів. Завдяки цьому, праці Новицького наповнені „живим” матеріалом, зібраним на руїнах козацького Запорозжя, який досить органічно доповнює академічні на описові роботи А.О.Скальковського, Д.І.Яворницького, М.С. Грушевського та інших сучасних Новицькому дослідників запорозьких старожитностей (І.І.Манжури, Г.А.Залюбовського).

Попри все сказане за Я.П.Новицьким твердо закріпився „ореол” виключно етнографа, який збирав фольклорні та речові пам'ятки, що використовувалися в подальшому лише етнографами. Саме етнографом, перш за все його вважав М.С. Грушевський. У переліку померлих діячів української науки за 1918-1925 рр. він назвав його „Нестором української етнографії”, вказавши, що саме „з приводу п'ятдесятиліття його діяльності на сім полі (він був) вибраний членом-кореспондентом УАН”¹. Як бачимо, найбільший історик в Україні визначав Я.П.Новицького перш за все як етнографа. Причина цього – переважаюча популярність фольклористичних збірників, виданих Новицьким, матеріалами яких користувався і сам М.С. Грушевський. Несхильність Новицького до синтетизму, відсутність в його науковій спадщині значних аналітичних студій не давали змоги розгледіти в ньому дослідника комплексного напрямку, для якого важливою була і етнографія, й історія, і археологія, й історична географія, і флора та фауна, і метеоумови – тобто, все, що супроводжувало існування населення в історичному Запорозжі. З іншого боку, формальна належність Я.П.Новицького до Етнографічно-фольклористичної комісії ВУАН також слугувала певною орієнтацією визначення його наукових пріоритетів.

Тим не менше, саме в редакції часопису „Україна” лежав рукопис останньої узагальнюючої праці Новицького про Хортицю, з яким був знайомий М.С. Грушевський. Цей рукопис досить артикульовано вказував на комплексний напрям студій автора.

Саме цій останній, комплексно замисленій праці Я.П.Новицького і присвячена наша стаття. Дослідження вченого про історичну Хортицю було не просто останнім, водночас воно було першою студією автора радянської доби.

Революційні події 1917-1920 рр. загалом не призупинили творчої діяльності Новицького, хоча й зменшили її темпи через потребу вишукувати найрізноманітніші форми заробітків для прожиття, а також значні зусилля по організаційній діяльності щодо створення Запорізького краєзнавчого музею та архіву. Саме про це (витрата часу на різні справи й унеможливлення через це творчої праці) з жалем писав Новицький М.М.Ткаченку у листопаді 1924 р.²

На початку він продовжував „жити” (як у переносному, так і в прямому сенсі слова) старими інтересами та виданнями. У червні 1917 р. Новицький написав керівнику „Української книгарні” в Києві, щоб той надіслав його непродані книги, оскільки на них є значний попит на місці. Учений засвідчував, що не лише установи, школи та бібліотеки краю, але й людність активно цікавиться і готова купувати книги з історії, етнографії та театру місцевого краю.³ Справді, Новицькому просто посипалися замовлення на його попередні видання. Наприклад, директор Першої української гімназії у Катеринославі Я.Якуша 12 вересня 1918 р. просив надіслати повний комплект усіх видань Новицького за відповідну платню⁴. У багатьох випадках учений дарував свої старі видання, зокрема у квітні 1924 р. він передав усі свої основні праці Запорізькій механіко-технічній профшколі, з учнями якої він провадив археологічні розкопки⁵.

Піднесення загального інтересу людей до самоідентифікації, історії свого краю спонукало Новицького до подальшого проведення досліджень. Він проводив екскурсії для учнів та робітників, і в ряді випадків екскурсанти під керівництвом Якова Павловича здійснювали археологічні розкопки.

Другою формою пошуку нових матеріалів стало продовження збирання усної інформації від старожилів. У архіві дослідника збереглися отримані ним листи-довідки із записами на його прохання спогадів. Наприклад, 22 лютого 1917 р. Петро Копа записав для Новицького спогади старожилів про заснування восьми колоній та вирубку для їх розташування лісу в плавнях (вирубки проводилися щорічно до 1886 р., коли всі плавні викупило Острів-Хортицьке сільське товариство; старий дубовий ліс у балках продавався у 1876-1877 рр. та 1900-1901 рр.). Все це було важливим для Новицького, оскільки вказувало, що історична флора знищувалася фактично ще на рубежі XIX та XX століття. Копа повідомив також інформацію про завідувача лісу меноніта Іоана Петерса (1796-1871), який був членом ради по охороні та розвитку лісу. Новицький шукав ведений Петерсом календар із записами про його діяльність та стан лісу, але Копі не вдалося його віднайти⁶. Всі ці матеріали Якову Павловичу були потрібні для написання нової узагальнюючої роботи про острів Хортицю – його історію та природу.

Перша стаття „Остров Хортица на Днепре” авторства Я.П.Новицького з’явилася друком ще 1876 р.⁷. Пізніше (1883 р.) він писав Яворницькому: „Проба пера была неудачная, и я теперь бы не подписался бы под статьею, но все же найдете в ней вещи небезинтересные для избранной Вами темы”. Саме в 1883 р. Яворницький мав намір провести розкопки на Хортиці і про це написати, тому Яків Павлович навіть уточнював для нього план Хортиці на місцевості⁸. Праця Яворницького з точно такою ж назвою, як у Новицького, вийшла друком 1886 р.⁹. Отримавши її (окреме видання брошурию), Новицький прямо в тексті зробив свої зауваження, поправки та доповнення, передавши цей „пописаний” примірник автору¹⁰.

У архіві дослідника збереглися численні рукописні замітки й матеріали до теми „Остров Хортица” з короткими хронологічними відомостями про Хортицю, записами згадок острова в джерелах з давнини до XIX ст., переказів про Хортицю, біографій кошових отаманів та гетьманів, котрі бували на острові (до Івана Сірка включно). Новицький зібрав також матеріали про ґрунти, флору та фауну, метеорологічні умови острова. Окрему увагу він присвятив проблемі острівного лісу та його вирубування. Звісно, тут містяться також виписки з різних джерел та праць про виникнення козацтва, Чортотлицьку та Микитинську Січі. В цій добірці є також шість карт, виконані чорнилом та олівцем, та сім фотографій (одна з них містить археологічні знахідки: пряжки, хрести, гудзики)¹¹. Всі ці матеріали Новицький цілком використав у своїй останній найбільшій праці, яку можна визначити так: „Все про Хортицю”.

Дослідження Я.П.Новицького з автентичною назвою „Остров Хортица на Днепре, его природа, история и древности” містить дату 1917 р., хоча рукопис допрацьовувався і пізніше. Ця праця, як і більшість видань Новицького, має популярний характер і розрахована перш за все на поціновувачів запорозьких старожитностей. Проте особливу наукову вагу має вміщене в ній неймовірно важливе джерело – щоденник археологічних розкопок автора на Хортиці у 1904-1908 рр. – це єдиний щоденник, що зберігся від багаторічних археологічних досліджень Новицького.

Перш ніж аналізувати текст праці, з’ясуємо історію самого рукопису. В.І.Ульяновському свого часу вдалося встановити, що за рік до смерті Новицького, після його обрання членом-кореспондентом ВУАН, була здійснена спроба видати цю останню працю вченого у Києві¹². У жовтні 1924 р. М.С. Грушевський написав Якову Павловичу привітного листа з повідомленням про його обрання до Академії. Водночас Грушевський доручив М.М.Ткаченку, якого Новицький вже знав, обговорити з Яковом Павловичем можливість створення в Запоріжжі кразназничого гуртка та подати до друку в Академію котрусь із своїх нових праць.

Учений відразу запропонував цілком готову до друку книгу „Острів Хортиця на Дніпре...”. 23 жовтня 1924 р. він писав Ткаченку: „На цих днях вишлю Хортицю в рукописі. Написана вона по російськи правописом 1917 року. Як признано буде Академією держатися нового правопису, то я протів цього нічого не маю”. При цьому Новицький просив друкувати працю шрифтом, котрий застосовується в „Записках історико-філологічного відділу”, щоб не втомлювалися очі. Яків Павлович з досвіду 77-літньої людини вказував: „А знаєте, як важливіше зберегти очі з молоду до старості! Тільки ми об цьому менш всего думаємо”. Посилаючи текст, Новицький обіцяв пізніше переслати докладну карту острова Хортиці, власні фотографії урочищ, скель, порогів, археологічних знахідок і свою власну фотографію в молодому віці, коли його дослідження Хортиці лише розпочиналися¹³.

Рукопис Новицького був прорецензований, і автор отримав зауваження для доопрацювання тексту. Звісно, він вже був не в силах щось активно переробляти та вводити елементи авторського аналітизму, „академізувати” рукопис. Яків Павлович пішов іншим шляхом. Він в окремому листі до М.М.Ткаченка пропонував „косметичні” зміни: викреслити спірне місце про тлумачення походження назви Хортиця; у складному і до кінця не з’ясованому питанні про початок Січі та її першозасновника пропонував зробити посилання на Д.І.Яворницького і вказував, що у працях М.С.Грушевського та інших істориків не бачить суттєвих доказів версій щодо цього питання, а тому залишається єдиний авторитет – Яворницький. При цьому Новицький повідомляв, що мапу та фотографії він надіслав на ім’я М.С. Грушевського. Звісно, літнього вченого найбільше турбувало питання: „Чи буде надрукована і як швидко. Хотілося б мені, поки ще живий, бачити її в друці”. Водночас Новицький пропонував історичній секції ВУАН рукопис свого збірника історичних пісень для друку окремою книгою, а Етнографічній комісії – збірник побутових пісень¹⁴.

За спеціальним проханням М.С.Грушевського Новицький переслав йому також свій короткий життєпис, котрий і опублікували в часописі „Україна”¹⁵.

У період цього листування з діячами Академії та новими очікуваннями на появу наукових видань відбулася трагедія місцевого масштабу: був закритий Запорозький архів, створений Новицьким, а він сам звільнений з посади завідувача та залишений без роботи. У листі до М.М.Ткаченка учений з гіркотою писав: „Поділюся з Вами своїм горем: посада завідуючого архівом ліквідована, цілий архів з 1798 р. приречений на знищення миттю, я залишився без місця, без засобів до існування взагалі. Поки що тимчасово прилаштувався в одній школі...в якості діловода за 2 крб. у місяць, але ця служба для мене затьажка, місячне утримання у 2 крб. не забезпечує...”¹⁶.

Тим часом в Академії вирішили перекласти роботу Новицького про Хортицю українською мовою. І хоча переклад був здійснений, по смерті автора про цю його працю цілком забули.

У Державному архіві Запорізької області збереглися неповні другий та третій не виправлені примірники машинопису праці¹⁷. Саме за цим варіантом історична частина рукопису (без опису флори і фауни) вперше була опублікована В.І.Ульяновським у 1990 р.¹⁸. Згодом дослідник віднайшов повний виправлений та доопрацьований варіант праці, надісланий Новицьким М.С. Грушевському. Оригінал виправленого машинопису, карта Хортиці та фотографії потрапили до архіву редакційного Грушевським журналу „Україна”¹⁹. Цей текст, але в українському перекладі (ймовірно, М.М.Ткаченка) і був знову надрукований у спеціальному збірнику 1993 р.²⁰.

Зазначимо, що редактор 1924-1925 рр. дещо виправив авторський текст: він був літературно відредагований за тогочасним правописом та стилем, поправлений, скорочені повтори, зайві фрази тощо. А 1997 р. російськомовний варіант праці Новицького вийшов друком у Запоріжжі²¹. Проте це видання має ряд суттєвих вад, не відповідає сучасним правилам археографії щодо публікації наукових праць

дослідників минулого. Сказане призвело до того, що в нашому дослідженні доводиться постійно звіряти опублікований текст з оригіналом особливо при цитуванні відповідних місць.

Книга про Хортицю за змістом синтетична. Вона включає природничо-географічний опис острова, передаючи всі відомі Новицькому народні легенди й оповідання про кожен поріг, виступ, скелю тощо. Затим автор переходить до історії заселення та основних періодів існування людності на острові, цитуючи відповідні історичні джерела, знову повертається до опису природних ресурсів Хортиці, оперуючи спогадами та документами колоністів-менонітів. Гіпотези про походження назви Хортиці та перебування там першої Січі ніби продовжують жалі Новицького щодо втрати старовинних лісів та інших природних об'єктів, а також рідкісних звірів і птахів: козацтво і Січ також назавжди відійшли в історію.

Після цього автор подає детальну інформацію про свої розкопки на Хортиці в хронологічній та топографічній послідовності (без загальної картини та узагальнень). „Вращаясь между стариками, - писав Я.Новицкий, - часто приходилось слышать о находках в Днепре, о том, что остров Хортица обилует древностями. Здесь, твердили, - чуть не каждая попадающаяся на пути яма или впадина содержит в себе оружие или обломки, куски свинца, иногда бомбы и проч...”²² Новицький просто вмістив у текст повний щоденник своїх розкопок на Хортиці 1904-1908 рр. У означені роки дослідник планомірно розкопує хортицькі кургани-могилянки. Він розкопав шість могильників з 11 курганами та трьома могильними ямами. Всі розкопані кургани описані послідовно у хронологічній послідовності їх розкопування.

Особливу увагу Новицький звертав на подвійні поховання: більш ранні та пізніше. При цьому більш ранні поховання (за Новицьким – „отдаленнейшей эпохи”), як правило, були досить древні, з вохряною фарбою, якою фарбувалися кістки, складені в окреме заглиблення. Цікавим виявився розкоп кургану № 4 (12-13 вересня 1904 р.), де була виявлена кам'яна плита, що затуляла вхід до катакомби. Тут було віднайдене 84 бронзові стріли „прекрасной отделки и сохранности”, які Новицький визначив як скіфські; вони перебували у колчані, що зітлів²³.

Пізніші поховання містили залишки, одягнуті в шинелі та військові мундири з мідними гудзиками та мідними натільними хрестиками. Висновок дослідника був такий: „Судя по зимнему обмундированию покойников, скученности их и беспорядочности положения в одной яме, по найденным монетам, можно придти к несомненному заключению, что кладбище это относится ко времени крымских походов графа Миниха (1735-1740 гг.) и что воины эти пали жертвой чумы, занесенной из Молдавии и Валахии в 1737 и 1739 годах и, как свидетельствует Манштейн, страшно опустошившей Украину и Запорожье”²⁴.

Слід визнати, що наявний уже в ті часи науковий рівень археології того часу був набагато професійніший, ніж присутній у щоденниках Новицького. І справа не в обвинуваченні Якова Павловича в аматорстві, а в тому, що самотужки, та ще й без базової історичної освіти й університетських знань, він просто не міг стати археологом-професіоналом, базуючись лише на „книжних знаннях”. Проте, за описами Новицького, сучасний професійний археолог може завершити його роботу: датувати та атрибуувати кургани, поховання та віднайдені речі. Тож безперечна заслуга Я.П.Новицького перш за все у точному описі розкопок та знайдених речей.

Дуже цікавим є розділ, цілком присвячений урочищам острова Хортиці. Тут Новицький подав як результати своїх власних обстежень, так і численні перекази старожилів і німців-менонітів, а також місцевий архівний матеріал. Цей розділ є найбільш синтетичним та органічним. Оповідну частину книги завершує розділ про скарби, де автор практично повторює зібрані ним перекази за тематичним принципом, зазначаючи місце, час і особу респондента (з вказівкою віку). А книгу загалом завершують списки різновидів риби та птахів, які водилися біля та на Хортиці²⁵.

Як бачимо, синтетизм праці Новицького полягає у всебічному описі Хортиці: історії, географії, природи, корисних копалин, переказів, легенд. Цей глобальний задум давав унікальні можливості для створення справжньої наукової синтетичної праці. Однак цього не сталося, оскільки Новицький знову збився на просту констатацію та виклад сирового матеріалу (більшу частину праці займає щоденник археологічних розкопок, записи спогадів про урочища). Він так і не зміг піднятися не лише над описовістю, але й до написання комплексного дослідницького тексту. І все ж саме ця книга Я.П.Новицького має вважатися його основним науковим внеском у вивчення запорозьких старожитностей та характеризувати вченого як комплексного краєзнавця, котрий прагнув використати максимум інформації з різних сфер знань та наук.

Особливо підкреслимо, що діяльність Я.П.Новицького через посередництво М.М.Ткаченка стала предметом уваги М.С.Грушевського. З його подання запорізького дослідника було обрано членом-кореспондентом ВУАН. 10 листопада 1924 р. М.С. Грушевський запропонував Спільному зібранню ВУАН офіційно привітати Якова Павловича з нагоди 50-ліття його наукової діяльності, що й було прийнято й привітальна адреса надіслана в Запоріжжя²⁶.

Саме в ці роки виникає проект, підказаний старим знайомим Новицького природознавцем Андрієм Косовцевим: „Хорошо бы, если бы все, что Вы написали о Днепре и порогах, и народных преданиях, собрать в одну книгу и издать...”²⁷. Проте реалізувати цей задум Я.П.Новицький так і не встиг.

Практично перед самою смертю Яків Павлович у листі до В.В.Білого писав про одне: „Хотілося б мені закінчити те, що задумане і чого неможливо виконати при умовах теперішнього мого життя. Архівного й етнографічного матеріалу у мене хватило б не на один рік, аби охота та здоров'я”²⁸. Жалкував Новицький і за тим, що цілком самотній у своїх наукових студіях у Запоріжжі. У листі Яворницькому (28 січня 1924 р.) він пише: „Завидую тобі, козаче, що живеш між освіченими людьми, де єсть с ким поділитися словом і розважить душу. А мені ж тут – чужий між чужими”²⁹. Київські вчені зробили спроби залучити Новицького до участі у запланованому у 1925 році Археологічному з'їзді у Києві. 30 квітня 1925 р. йому вислали персональне запрошення. В листі до В.В.Білого Яків Павлович писав: „Це найкраща мені писанка”³⁰. Проте 78-літній учений вже не міг нікуди виїздити, та й сам з'їзд так і не відбувся.

Останні роки життя вченого були матеріально дуже складними. За кілька місяців до смерті член-кореспондента ВУАН звільнили з посади директора архіву, і він змушений був працювати діловодом у школі. Лише смерть принесла „хвилинну пошану”: Новицького ховали урочисто, з музикою і при великому зібранні жителів Запоріжжя на цвинтарі церкви Св. Пилипа (нині кладовище ліквідоване). Над труною було сказано чимало гучних промов про визначного історика та краєзнавця. В.В.Білий, який був очевидцем цієї сумної події, зауважив: „В голосних промовах над його труною славили небіжчика за працю, запевняли, що справа, що він почав, не загине, а проте, за життя – допомоги собі або справі своїй, якщо не пошани за невсипущу працю, то хоч полегкості якої, - Яків Павлович не зазнав”³¹. Пошана на цьому й закінчилася. І лише в наш час вчені повернулися до вивчення археографічної спадщини видатного дослідника „запорозької старовини” – Якова Павловича Новицького.

Джерела та література:

1. Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918–1925 // Україна. – 1925. – Кн.6. – С. 183.
2. Інститут мистецтвознавства, фольклору і етнології ім. М.Т.Рильського. Інститут рукопису (ІМФЕ ІР). – Ф. 4. – Спр. 129. – Арк. 6.
3. ІМФЕ ІР. – Ф.4. – Спр. 140. – Арк. 32. – Спр. 139. – Арк. 5–6.
4. Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукопису (НБУВ ІР). – Ф.202. – Спр. 169. – Арк. 1.
5. НБУВ ІР. – Ф.202. – Спр. 50. – Арк. 1.

6. ІМФЕ ІР. – Ф. 4. – Спр. 99. – Арк. 1
7. Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі // Одеський вестник. – 1876. – № 55
8. Ульяновський В.І., Абросимова С.В. Листи Я.П.Новицького до Д.І.Яворницького // Український археографічний щорічник. - Вип.1. – К., 1992 – С. 358.
9. Эварницкий Д.И. Остров Хортица на реке Днепре (Из поездки по запорожским урочищам) // Киевская старина. – 1886. – Кн. 1. – С. 41–90.
10. Ульяновський В.І., Абросимова С.В. Листи Я.П.Новицького до Д.І.Яворницького. – С. 362.
11. НБУВ ІР. – Ф. 202. – Спр. 216. – Ф. І. – Спр. 11573; ІМФЕ ІР. – Ф. 4. – Спр. 20.
12. Ульяновський В. Нашадок запорожців: Козацькі старожитності в долі та творчості Я.Новицького // Запоріжці: До історії козацької культури. – К., 1993. – С. 380–389.
13. ІМФЕ ІР. – Ф. 4. – Спр. 129. – Арк. 4–5.
14. ІМФЕ ІР. – Ф. 4. – Спр. 129. – Арк. 7–8 зв.
15. Там само. – Арк. 6–6 зв.
16. Там само. – Арк. 8 зв.
17. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. 161. – Спр. 4. – Арк. 1–72 (російськомовний машинопис з правками автора).
18. Новицький Я.П. Острів Хортиця на Дніпрі // Трибуна (Київ). –1990 – № 10–12.
19. НБУВ ІР. – Ф.Х. – Спр. 17865. – Арк. 1–86 (російськомовний авторський рукопис і машинопис). – Спр. 17866. – Арк. 1–59 (рукопис українського перекладу). – Спр. 17867. – Арк. 1–62 (машинопис українського перекладу). – Спр. 17867. – Додатки (карта Хортиці та 8 фотографій).
20. Новицький Я.П. Острів Хортиця на Дніпрі: його природа, історія та старовина // Запоріжці: до історії козацької культури. – К., 1993. – С. 337–379.
21. Новицький Яков. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, древності. – Запоріжжя, 1997. – 88 с.
22. ДАЗО. – Ф. 161. – Спр. 4. – Арк. 40–41; Новицький Я.П. Острів Хортиця на Дніпрі. – Запоріжжя, 1997. – С. 33
23. ДАЗО. – Ф.161. – Спр. 4. – Арк. 26-28; Новицький Я.П. Острів Хортиця на Дніпрі. – Запоріжжя, 1997. – С. 23-24.
24. ДАЗО. – Ф.161. – Спр. 4. – Арк. 39-40; Новицький Я.П. Острів Хортиця на Дніпрі. – Запоріжжя, 1997. С. 32.
25. НБУВ ІР. – Ф.Х. – Спр. 17865. – Арк. 1–86 (російськомовний авторський рукопис і машинопис). – Спр. 17866. – Арк. 1–59 (рукопис українського перекладу). – Спр. 17867. – Арк. 1–62 (машинопис українського перекладу). – Спр. 17867. – Додатки (карта Хортиці та 8 фотографій). Опираємося на ці тексти, оскільки в них є численні правки й викреслення редактора, які були виключені з публікації 1997 р.
26. НБУВ ІР. – Ф. І – Спр. 26311. – Арк. 2.
27. ІМФЕ ІР. – Ф. 4. – Спр. 103. – Арк. 2 зв.
28. Білий В.В. Я.П.Новицький (1847–1925) // Записки історико-філологічного відділу УАН. – Кн.7–8. – К., 1926. – С. 363.
29. Ульяновський В.І., Абросимова С. В. Листи Я.П.Новицького до Д.І.Яворницького. – С. 382.
30. Білий І. Я.П.Новицький. – С. 363.
31. Білий В. Я.П.Новицький. – С. 363.

Євген Стрижак

ПРОБЛЕМИ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СЕРЕДНЬОЇ ТА ВИЩОЇ ШКОЛИ УСРР У 20-і - 30-і рр. ХХ ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Історіографія проблем кадрового забезпечення середньої та вищої школи УСРР 1920–1930-х років почала формуватися практично синхронно з процесом становлення нової радянської школи у республіці й була тісно пов'язана з формуванням ідеологами правлячої Комуністичної партії власного ставлення до працівників розумової праці, зокрема, й до їх численного загалу – освітянської й науково-педагогічної інтелігенції.

Так, на початку 1920-х років з'явилася ґрунтовна праця Ю. Ларіна, що стосувалася соціально-професійного походження та політичної орієнтації інтелігенції, яка почала співпрацювати з більшовицькою владою [1]. Автор наголошував на особливостях використання інтелектуального потенціалу суспільства задля функціонування економічно-господарських органів й загалом «держaparату». За допомогою соціологічного й політологічного аналізу з'ясував професійний рівень, освітній ценз, соціальне походження й політичні уподобання «буржуазноорієнтованих» службовців [2]. М. І. Бухарін вважав інтелігенцію, котра стала на шлях співпраці з радянською владою, «соціально-класовою групою» й «кваліфікованою бюрократією» [3]. Виразні класові ознаки службовців, які походили з інженерно-технічної інтелігенції, виокремлював також А. В. Луначарський [4].

Організаційної схеми та функціональних ознак системи освітніх установ в УСРР 1920–1930-х рр., їхніх кадрових проблем стосувалися статті Н. Мірзи-Авак'янц й М. Авдієнка [5], праці І. Хаїта про систему радянської освіти [6], а також статті наркома освіти УСРР М. О. Скрипника [7], брошури й збірники промов заступника наркома освіти Я. П. Ряппо [8], які друкувалися упродовж 1920-х – початку 1930-х рр. Вони висвітлювали як загальні питання освітньої роботи, так і її кадрові проблеми.

Постишевський погром української культури 1933 рр. не лише підвів ризик підконтрольними здобутками українізації попередньої доби, а й став новою точкою відліку у функціонуванні Наркомату освіти УСРР й підлеглих йому загальноосвітніх установ та вищої школи республіки. Перманентні кадрові «чистки» за соціально-ідеологічними ознаками стали не лише прикметним явищем у житті освітян України 1933–1938 рр., а й украй загострили проблему педагогічних кадрів в УСРР. Усі ці явища доволі виразно зафіксовані у численних офіційних виступах нового наркома освіти УСРР (1933 – 1938) В. П. Затонського та його заступника А. А. Хвилі [9].

Конституція 1936 р. політично та юридично зафіксувала наслідки сталінської модернізації суспільства, відтак інтелігенція виявилася у ньому прошарком, а не повноцінною соціально-професійною групою, яка уособлювала інтелектуальну власність.

Історіографія 1940 – 1950-х рр. висвітлювала переважно історію розвитку освіти, школи, культури [10], хоча російська історіографія не полишала вивчення проблем «радянської інтелігенції» [11]. Методологія і термінологія залишалися без суттєвих змін. Однією з перших праць українських радянських істориків, автори якої використали визначення інтелігенції, була монографія співробітника Інституту історії АН УРСР Ю. О. Курносова та заступниці міністра освіти УРСР А. Г. Бондар «У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР» [12]. Вони, зокрема, торкнулися й проблем підготовки «кадрів інтелігенції», в тому числі науково-педагогічної й освітньої, хоча цей аспект на той час вже досліджували А. І. Лутченко та інші учені [13].

Розробка історії української інтелігенції, затаврованої у 1930-х й пізніших роках як «буржуазно-націоналістична», і насамперед її педагогічних кадрів, їхнього ідеологічного виховання-перевиховання, підготовки й селекції за умов тоталітарного режиму, та спрямованих проти вітчизняних робітників розумової праці репресій належала до табуїзованих й перебувала під негласною забороною. У 1969 р. у розвідці Ю. О. Курносова порушувалося питання про «радянську інтелігенцію», йшлося про основні напрями вивчення її соціального походження, джерел формування. Одначе незмінною залишалася методологічна база дослідження, закладена ще наприкінці 1930-х рр., коли й з'явилося розгорнуте обґрунтування терміну «соціалістична інтелігенція» [14].

Активно вивчалися науково-історичні проблеми формування інженерно-технічної інтелігенції, що пов'язувалося з питанням пришвидшеної індустріалізації СРСР, натомість ідеологічний аспект проблеми виявлявся значною мірою

затушованим. До ґрунтовних праць, які вийшли друком у 1970-х рр., варто віднести монографію А. І. Лутченко [15], одначе загалом цієї теми торкалися десятки дослідників, що засвідчувало не лише початок вивчення історії загалом «радянської інтелігенції», а насамперед її соціально-професійних груп, у тому числі й науково-педагогічної та учительської. Продовженням тенденції легальної деідеологізації у вивченні історії вітчизняної інтелігенції стала кандидатська дисертація київського дослідника Г. В. Касянова [16].

Історіографічний процес 1970–1980-х рр. вирізнявся поглибленням соціальних пріоритетів наукового пошуку, одначе все ще у контексті наукового обґрунтування формування нової історичної спільноти – радянського народу. Українські дослідники продовжували з'ясовувати генезу соціалістичної інтелігенції, соціально-філософські особливості її розвитку [17], але одночасно виявляли пошквалений інтерес до її галузево-професійних груп. Саме на таких методологічних засадах написані праці В. М. Даниленка, Л. І. Ткачової, В. М. Шейка, В. П. Литвинової [18]. Вони виокремлювали професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів, культурно-просвітницьку діяльність художньої інтелігенції, тобто прагнули з'ясувати функціонально-кадрові ознаки, роль і місце у суспільстві окремих груп інтелігенції. Колективні монографії стосувалися загальних теоретико-методологічних питань, а індивідуальні праці – конкретних історичних проблем діяльності вищої школи й різних соціально-професійних груп інтелігенції – насамперед інженерно-технічної, наукової, художньої.

Якісно новий етап у вивченні проблем радянської інтелігенції розпочався у 1980-х рр. Прикметними у цьому відношенні були дослідження московського історика інтелігенції С. О. Федюкіна (1921 – 1987), зокрема його стаття «Деякі аспекти вивчення історії радянської інтелігенції» [19]. Попри домінування у дослідженнях цього автора ритуальних ідеолого-пропагандистських штампів, властивих тогочасній радянській історіографії, у його розвідках акцентувалася увага й на якісних, отже, значною мірою і негативних моментах у формуванні радянської інтелігенції: стрімкому падінні життєвого рівня інтелігенції у порівнянні з дореволюційним часом; низькому рівні знань абітурієнтів 1920–1930-х рр.; перманентних «чистках» студентського складу радянських вузів за ознакою соціального походження студентів; мізерних видатках на підготовку пересічного фахівця за радянських часів у порівнянні з добою царату, а відтак потребі тривалого «доучування» випускника радянської вищої школи навіть після отримання ним диплома; та ін. [20].

Упродовж 1980-х рр. виходили з друку праці В. П. Пастухова, І. О. Кліцакова, В. К. Майбороди. Автори досліджували становлення науково-педагогічних кадрів вищої школи, кадрові проблеми учительського корпусу УРСР, але у контексті їхньої підготовки, розташування за галузевим принципом, уникаючи аналізу функціональних ознак, соціально-професійної специфіки й реального суспільного статусу [21].

Підсумковим науково-історичним й теоретико-методологічним дослідженням проблем формування й розвитку радянської інтелігенції України стала колективна монографія Інституту історії АН УРСР «Интеллигенция Советской Украины: некоторые вопросы историографии и методология исследования» (1988) [22], яка фактично стосувалася винятково історіографії та методології дослідження проблеми. Але позитивним був сам факт появи цієї роботи у вітчизняній історіографії, оскільки в УРСР вона була першою працею такого формату, хоча й концептуально майже нічим не відрізнялася від методологічних засад попередніх років. Для її авторського колективу соціалістична інтелігенція була лише складовою «нової соціальної й інтернаціональної спільноти людей – радянського народу» [23].

Освітньо-культурні, суспільно-політичні та соціально-професійні аспекти діяльності науково-педагогічної інтелігенції та номенклатури системи Наркомосу

УСРР висвітлювали дослідники політики українізації: Я. В. Верменич, І. В. Ващенко, П. М. Бондарчук, В. П. Борисов, В. В. Масненко, В. М. Даниленко [24]. В їхніх працях критично проаналізовано політико-ідеологічні засади політики українізації, її кадрові проблеми, досягнення й втрати. Водночас піддано сумніву сутнісні ознаки цієї політики, тобто її конструктивний вплив на духовне відродження національно-культурного життя в Україні.

У 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. вітчизняні історики досліджували особливості підготовки національних педагогічних кадрів [25], до певної міри вже традиційно висвітлювали функціонування системи освіти [26], а також вивчали номенклатуру НКО УСРР, біографії його окремих чільних діячів [27].

Методологічне значення для майбутніх дослідників мала монографія Г. В. Касьянова «Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля» (1992) [28], а також докторська дисертація цього одного з провідних співробітників Інституту історії України НАН України [29]. Розмірковуючи над шляхами вирішення проблем кадрового дефіциту щодо інженерно-технічних й освітянських працівників, який особливо загострився наприкінці 1920-х років, дослідник слушно наголошував, що система владних заходів щодо подолання цього дефіциту спрямовувалася на кількісні показники: «Відповідно до цього реформувалася мережа вищої і середньої освіти [...]. У багатьох закладах вводилася вузькоспеціалізована і прискорена система навчання, спрямована на швидкісну підготовку спеціалістів. Це ж стосувалося і технікумів [...]. Усе це дало можливість значно збільшити кількість випускників вузів і технікумів, що поповнювали народне господарство, і дещо знизити напруженість з кваліфікованими кадрами (принаймні, щодо кількості) [...]. Формально це був успіх. Утім, якісний бік справи не покращився. Рівень кваліфікації молодих спеціалістів був украй низьким, більшість з них, потрапляючи на виробництво, мусила «підвищувати кваліфікацію»...» [30]. Учений зауважував, що аналогічні процеси спостерігалися й у підготовці інтелігенції інших спеціальностей з тими ж згубними наслідками: «Форсування підготовки учителів було викликане схожими проблемами: необхідність прискорення подолання неписьменності, поліпшення рівня підготовки вузівських абітурієнтів і т. ін. Такий підхід був дуже небезпечним і авантюристичним, бо консервував невисокий професійний рівень шкільних учителів і, як наслідок, призводив до зниження якісного рівня загальної освіти» [31].

В історіографії окресленого періоду ретельно вивчалися перебіг, регіонально-історичні особливості та наслідки масових репресій 1930-х рр. проти освітян України, відлік яких традиційно береться з «шахтинської справи» 1928 р. (у загальносоюзному масштабі) й процесу «Спілки визволення України» 1929–1930 рр. [32]. Серед таких досліджень своїм фаховим рівнем вирізняється монографія ученого з Інституту історії України НАН України В. І. Марочка та його німецького колеги Г. Хілліга «Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941)» (2003) [33]. Значний інтерес для вивчення історії й масштабів репресій тоталітарного режиму проти науково-педагогічної й освітньої інтелігенції республіки 1920–1930-х рр. становлять й окремі статистичні дані з монографії донецького викладача В. М. Нікольського «Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-і рр.): Історико-статистичне дослідження» (2003), а також інші розвідки цього ж автора [34]. Репресії проти педагогічної інтелігенції УСРР фрагментарно висвітлені також у синтетичній монографії Інституту історії України НАН України «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси» (2002) [35].

З вищенаведеної проблематики переважали назагал фактологічні праці, проте вони сприяли з'ясуванню низки теоретичних питань й окресленню напрямів подальшого вивчення проблеми. Спостерігалася деяка ідеалізація особливостей національно-культурного розвитку в УСРР зазначеної доби, хоча у монографіях Л. М. Новохатька, Г. Г. Єфіменка простежується критичний аналіз проблем

націонал-комунізму й національної політики ВКП(б) в Україні, а також її впливу на проблеми кадрового забезпечення вищої й середньої загальноосвітньої школи УСРР [36].

Характерною ознакою вітчизняної історіографії 1990-х – початку 2000-х рр. є поглиблене вивчення соціально-професійних груп працівників розумової праці. Їх формування та діяльність досліджували І. В. Богінська, О. Ю. Осмоловська, М. А. Шипович, О. А. Тарапон [37]. Захищено дисертації про політичну й культурно-освітню діяльність наркомів освіти УСРР М. О. Скрипника, О. Я. Шумського [38], а також з питань історіографії освіти в Україні [39]. Триває вивчення організаційно-функціональних засад системи освіти в УРСР міжвоєнної доби [40]. Так, наукові праці й докторська дисертація М. М. Кузьменка присвячені аналізу соціально-професійного статусу й освітньо-культурного рівня науково-педагогічної інтелігенції УРСР 20–30-х рр. ХХ ст. [41].

Підсумовуючи історіографічний аналіз наукової літератури з проблем кадрового забезпечення середньої та вищої школи України 1920 – 1930-х років, можна дійти висновку, що окремі фрагменти цієї проблеми висвітлювалися у науковій літературі, однак системного висвітлення заявлена нами тема все ще не знайшла.

Джерела та література:

1. Ларин Ю. Интеллигенция и Советы: хозяйство, буржуазия, революция, госаппарат. – М.: ГИЗ, б. г. – 128 с.
2. Там само. – С. 61–62.
3. Бухарин Н. И. Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989. – С. 326.
4. Луначарский А. Интеллигенция и социализм // ВАРНИТСО. – 1930. – № 4. – С. 3–14.
5. Мірза-Авак'янц Н. Ю. Народна освіта на Україні у 1924 р. // Радянська освіта. – 1925. – № 8/9. – С. 83–85; Авдієнко М. Народна освіта на Україні в 1927/28 році // Радянська освіта. – 1928. – № 10. – С. 15–26.
6. Хаїт І. Система радянської освіти: Підручник для вжитку в педагогічних вузах і для вчителів. – Х.: Книгоспілка, 1927. – 250 с.; Хаїт І. На педагогічні теми. – Х.: Радянська школа, 1936. – 206 с.
7. Скрипник М. О. Десять заповідей культурного будівництва // Радянська освіта. – 1927. – № 12. – С. 1–12; Скрипник М. О. Завдання культурного будівництва на Україні: Доповідь на Х з'їзді КП(б)У // Радянська освіта. – 1928. – № 1. – С. 1–11; Скрипник М. За єдину систему народної освіти // Радянська освіта. – 1930. – № 5/6. – С. 1–10; Скрипник М. Реконструкція українського національного культурного процесу // Радянська освіта. – 1930. – № 1. – С. 2–12.
8. Ряппо Я. Система народного просвещения Украины: Сб. материалов, статей и докладов. – Х.: Радянська школа, 1925. – 253 с.; Ряппо Я. Система народної освіти на Україні: Соціальне виховання і професійна освіта й наука. – Х., 1926. – 16 с.
9. Затонський В. П. З питань національної політики на Україні // Більшовик України. – 1933. – № 9/10. – С. 107–117; Затонський В. Нові перемоги лєнінської національної політики / Більшовик України. – 1933. – № 13/14. – С. 34–51; Затонський В. П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму: Доповідь і заключне слово на січневій сесії ВУАН. – К.: Вид-во ВУАН, 1934. – 64 с.; Затонський В. П. Про вчителів та школу: [Промови]. – Харків: Рад. школа, 1935. – 226 с.; Хвиля А. Виховати молоде комуністичне покоління // Комуніст. – 1933. – 27 липня; Хвиля А. По-більшовицькому зустріти новий навчальний рік! // Комуніст. – 1933. – 5 серп.; Хвиля А. Школа – могутня зброя виховання комуністичного суспільства // Комуніст. – 1933. – 5 верес.
10. Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. 1917–1957. – К.: Рад. школа, 1957. – 448 с.; Кафтанов С. Десять лет работы высшей школы // Вестник высшей школы. – 1948. – № 5. – С. 1–12; Терентьев В. Т., Бабко Ю. В. Розвиток вищої технічної школи УРСР в роки першої п'ятирічки // Укр. іст. журн. – 1958. – № 3. – С. 73–83; Синецький А. Я. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы СССР. – М.: Просвещение, 1950. – 235 с.; Галкин К. Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР. – М.: Высшая школа, 1958. – 176 с.; та ін.
11. Кафтанов С. Советская интеллигенция и ее задачи в новой пятилетке. – М.: ГИЗ, 1947. – 63 с.
12. Курносов Ю. О., Бондар А. Г. У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР / АН УРСР. Ін-т історії; Відп. ред. Г. М. Шевчук. – К.: Наук. думка, 1964. – 342 с.
13. Лутченко А. И. Советская интеллигенция. – Минск: Высшейшая школа, 1962. – 32 с.; Лутченко А. И. Из истории советской интеллигенции. – М.: Наука, 1966. – 223 с.; Лутченко А. И.

Советская интеллигенция: история формирования и роста. 1917–1965 гг. – Минск: Высшая школа, 1968. – 432 с.

14. Курносков Ю. О. До питання про визначення поняття «радянська інтелігенція» // Укр. іст. журн. – 1969. – № 5. – С. 68–74.

15. Лутченко А. И. Создание инженерно-технических кадров в годы построения социализма в СССР (1926–1958). – Минск: Высшая школа, 1973. – 238 с.

16. Касьянов Г. В. Инженерно-технічні секції профспілок України в соціалістичному будівництві 1926–1937 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1987. – 19 с.

17. Астахова В. И. Советская интеллигенция и ее роль в общественном прогрессе. – Харьков: Вища школа, 1976. – 155 с.; Смоляков Л. Я. Социалистическая интеллигенция: социально-философский анализ. – Киев: Вища школа, 1986. – 224 с.

18. Даниленко В. М. Сотрудничество УССР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. П. П. Гудзенко. – Киев: Наук. думка, 1981. – 190 с.; Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. – К.: Наук. думка, 1985. – 191 с.; Шейко В. М. Великий Октябрь и культурно-просветительская деятельность научной интеллигенции Украинской ССР (1921–1925 гг.) // Вопросы истории СССР. – 1979. – Вып. 24. – С. 58–64; Шейко В. М. Из истории идейно-политического перевоспитания старого учительства УССР (1921–1925) // Вопросы истории СССР. – 1980. – Вып. 25. – С. 51–57; Литвинова В. П., Шейко В. М. Из истории культурно-просветительской деятельности художественной интеллигенции УССР (1921–1925) // Вестник Харьковского ун-та. – Харьков, 1984. – Вып. 266. – С. 12–18.

19. Федюкин С. А. Советская власть и буржуазные специалисты. – М.: Мысль, 1965. – 255 с.; Федюкин С. А. Некоторые аспекты изучения истории советской интеллигенции // Вопросы истории. – 1980. – № 9. – С. 17–31.

20. Федюкин С. А. Некоторые аспекты изучения истории советской интеллигенции // Вопросы истории. – 1980. – № 9. – С. 24–27.

21. Пастухов В. П. Научно-педагогические кадры высшей школы. – Киев: Вища школа, 1983. – 57 с.; Майборода В. К. Про становлення та розвиток вищої педагогічної освіти (1917–1928 рр.) // Укр. іст. журн. – 1987. – № 5. – С. 96–102; Кліцаков І. О. Партійне керівництво ідейно-політичним вихованням учительства (1917–1927 рр.) // Укр. іст. журн. – 1988. – № 3. – С. 90–100; Кліцаков І. О. Підготовка і виховання учительських кадрів на Україні (1927–1937 рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 2. – С. 57–69; Майборода В. К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР 1917–1941 рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 58–64.

22. Интеллигенция Советской Украины: некоторые вопросы историографии и методология исследования / АН УССР. Ин-т истории; Редкол.: Ю. А. Курносков (отв. ред.) и др. – Киев: Наук. думка, 1988. – 187 с.

23. Там само. – С. 3–4.

24. Даниленко В. М. Українізація: Здобутки і втрати (20–30-ті роки) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Рес. мжвід. зб. наук. праць. – К., 1992. – Вип. 2. – С. 79–91; Даниленко В. М. До витоків політики «українізації» // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 53–67; Даниленко В. М. Згорання «українізації» й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-культурному житті радянської України у 30-ті роки // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 1996. – Вип. 2. – С. 96–116; Ващенко І. В. Проблема політики українізації в історичній літературі після 1991 р. // Збірник наук. праць Харків. держ. пед. ін-ту ім. Г. Сковороди: Історія та географія. – Х., 2000. – Вип. 4. – С. 113–122; Ващенко І. В. Українізація в історіографії середини 1930-х – початку 1950-х рр. // Збірник наук. праць Харків. держ. пед. ін-ту ім. Г. Сковороди: Історія та географія. – Х., 2000. – Вип. 5. – С. 36–43; Верменич Я. В. Поняття «українізації» в історичному контексті // Науковий зб. Ін-ту політологічних і етнонац. досліджень НАН України. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 129–131; Верменич Я. В. Політичні наслідки та уроки політики українізації 20–30-х рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 288–308; Бондарчук П. М. Політика українізації і профспілки УСРР (1920-ті рр.) / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 161 с.; Борисов В. П. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921–1932 рр. // Укр. іст. журн. – 1999. – № 2. – С. 76–80; «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 392 с.; та ін.

25. Висовень О. Педагогічна інтелігенція в національно-культурному розвитку України (1920 – поч. 1930-х рр.): історіографія // Наук. записки з укр. історії Переяслав-Хмельницького держ. пед. ін-ту ім. Г. Сковороди. – 1994. – Вип. XIII. – С. 116–118; Мартыничук И. И. Подготовка национальных педагогических кадров в 1920-е годы // Новые страницы в истории Донбасса: Сб. ст. – Донецк, 1997. – С. 83–90; Кліцаков І. О. Педагогічні кадри України (1917–1937 рр.). – Донецьк: Юго-Восток, 1997. – 310 с.; Богінська І. В. Система підготовки педагогічних кадрів в умовах поступового згорання політики українізації (1933–1939) // Актуальні проблеми

вітчизняної і всесвітньої історії. – Луганськ, 2001. – С. 147–150; та ін.

26. Майборода В. К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР 1917–1941 рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 11. – С. 58–64; Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. – Донецьк: РВА ДонДТУ, 2000. – 247 с.

27. Солдатенко В. Ф. Незламний: Життя і смерть Миколи Скрипника. – К.: Книга Пам'яті України, 2002. – 352 с.: іл.; Даниленко В. М., Кузьменко М. М. Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомосу: Біографічні нариси. – Севастополь; Донецьк: Вебер, 2003. – 56 с.; Дорошко М. С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ ст.: соціоісторичний аналіз. – К.: Вид.-полігр. центр «Київський ун-т», 2004. – 154 с.; Вигovskyй М. Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920–1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції. – К.: Генеза, 2005. – 312 с.

28. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1992. – 176 с.

29. Касьянов Г. В. Інтелігенція Радянської України 1920-х – 30-х років: соціально-історичний аналіз: Дис. ... д-ра іст. наук. 07.00.02 – Історія України / Ін-т історії України АН України. – К., 1993. – 379 с.

30. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – С. 135–136.

31. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років. – С. 136.

32. Касьянов Г. В. «Шахтинська справа» // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Республіканський міжвідом. зб. наук. праць / Ін-т історії України АН України; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наук. думка, 1991. – Вип. 1. – С. 36–46; Войналович О. О. Фабрикація справи «Польської організації військової» та втрати педагогічних кадрів на Поділлі // Тези доп. респ. наук. конф. «Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля». – Дунаївці, 1993. – С. 87–88; Журецький Я. І., Шитюк М. М. Освітняні Миколаївщини – жертви репресій сталінізму. – Миколаїв, 1994. – 69 с.; Кузьменко М. Висвітлення масових репресій проти науково-педагогічних кадрів в Україні періоду сталінізму: історіографічний аналіз сучасної української літератури // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листоп. 2000 р.: Матеріали / Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2003. – С. 267–275; Ващенко І. М. «Справа» польських педагогів Києва 1930–1931 рр. – маловідома сторінка антипольських репресій 1930-х рр. // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер.: Історія: Зб. наук. праць / За ред. П. С. Григорчука. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2004. – Вип. 8. – С. 299–303; Петровський Е. Іван Іванович Погорілий (1899–1937): трагічна доля керівника кафедри історії України Одеського університету // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 12. – С. 380–388; Петровський Е. Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 13. – С. 260–273; Бринош І. В., Петровський Е. П. Біль минулого: Нариси з історії репресій 1930-х років серед освітан Одеської області (Іванівський район) / Одеська обл. редкол. сер. «Реабілітовані історією»; Ред. В. М. Хмарський. – Одеса: СМІЛ, 2006. – 224 с.: іл.; Стрижак Є. М. Василь Гоца (1885–1937): сторінки біографії директора Житомирського інституту народної освіти // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер.: Історія / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця: Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського, 2006. – Вип. 10. – С. 138–144; та ін.

33. Марочко В., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). – К.: Наук. світ, 2003. – 302 с.

34. Нікольський В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Укр. іст. журн. – 2001. – № 2. – С. 74–89; Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк: Вид-во Донец. нац. ун-ту, 2003. – 623 с.

35. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / Ін-т історії України НАН України; Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова, С. І. Білокінь та ін.; Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 426–433.

36. Новохатько Л. М. Національний аспект доктрини «соціалістичної реконструкції»: спроба історико-теоретичного переосмислення. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 109 с.; Новохатько Л. М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті рр. ХХ ст.). – К.: СТИЛОС, 1998. – 316 с.; Єфіменко Г. Г. Зміни в національній політиці ЦК ВКП(б) в Україні (1932–1938) // Укр. іст. журн. – 2000. – № 2. – С. 82–93; № 4. – С. 37–47; Єфіменко Г. Г. Національна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932–1938 рр. (освіта та наука). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 72 с.; Єфіменко Г. Г. Зміна векторів у національній політиці Москви в голодоморний 1933 р. // Укр.

іст. журн. – 2003. – № 5. – С. 25–50.

37. Тарапон О. А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 – початок 1930-х рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – 20 с.; Богінська І. В. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920–1930-ті рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 – Історія України. – Донецьк, 2000. – 18 с.; Шипович М. А. Літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-ті роки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000. – 20 с.; Осмоловська О. Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920 – 1930-ті рр.): Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 – Історія України / Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 202 с.

38. Ищенко И. И. Политическая деятельность А. Я. Шумского на Украине: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1992. – 19 с.; Шарпаций В. Г. Діяльність М. О. Скрипника на чолі Наркомату освіти Радянської України (1927–1933 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Запорізь. держ. ун-т. – Запоріжжя, 1994. – 17 с.

39. Чирва Ю. І. Розвиток народної освіти України (1917–1932 рр.): Історіографія проблеми: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1995. – 18 с.; Ситніков О. П. Освіта в Українській СРР (1920-ті роки): історіографія: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003. – 15 с.

40. Мірошніченко М. І. Вища школа Радянської України в 1920–1928 рр.: проблеми розвитку, досвід, уроки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993. – 16 с.; Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. 07.00.01 – Історія України / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2001. – 39 с.; Борисов В. Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920–1933 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.

41. Даниленко В. М., Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція в роки голоду // Укр. іст. журн. – 2003. – № 5. – С. 145–155; Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20–30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. – Донецьк: Норд-Прес, 2004. – 455 с.; Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. XX ст.: еволюція соціально-історичного типу: Дис. ... д-ра іст. наук. 07.00.01 – Історія України / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2005. – 448 с.

Тетяна Чубіна

ФЕЛІКС ПОТОЦЬКИЙ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА

Відомий і цікавий рід Потоцьких герба Пилява, один з найпотужніших в Речі Посполитій, відіграв велику роль у політичному, воєнному, соціально-економічному та культурному житті багатьох європейських держав. Тому мета даної статті – розкрити сторінки життя Фелікса Казимира Потоцького, одного з представників цього знатного польського роду.

Фрагментарні згадки про Фелікса Потоцького як у польській, так і вітчизняній історіографії¹, а також відсутність всебічного наукового висвітлення історії роду Потоцьких спонукали до даної наукової розвідки. Переклади польських джерел автор робила самостійно.

Фелікс (Felicjan, Szczyński) Казимир Потоцький, граф Пилява (? – 1702), воевода, потім краківський каштелян, польний гетьман, пізніше великий коронний гетьман. Фелікс був молодшим сином Станіслава Ревери від його першого шлюбу із Софією з родини Калиновських, братом польного гетьмана коронного Анджея². 1 жовтня 1655 р. Ф. Потоцький отримав корогву після Лукаша Гуревича. У 1657 р. брав участь у воєнних походах під керівництвом польного коронного гетьмана Єжи Любомирського. Ф. Потоцький був і в поході 1660 р. у складі дивізії свого батька, керував його полком кінноти. За управління свого батька Ф. Потоцький мав у ті часи (до 1667 р.) драгунську корогву. У кінці серпня – на початку вересня батько направив його з 2000 кінноти проти полковника Івана Вертелецького, одночасно об'єднавшись з висланим любомирським полковником Єжи Сокольницьким, що керував 2000 солдатів. Обидва здобули укріплений табір Вертелецького і розбили його. 14 вересня під Любаром під час перших зіткнень з армією Шереметьєва Ф. Потоцький з власної волі прибув на місце бою у товаристві кількох охочих і бився із завзяттям. 16 і 26 вересня він брав участь у боях на чолі

свого полку, де і відзначився мужністю. 14 жовтня під Чудновим, перебував у складі батькової дивізії, командуючи полком. У цій битві особливо відзначилася гусарська корогва гетьмана, яку очолював Ф. Потоцький³.

Цей полк тричі відкидав ворога, потім рішуче сприяв тому, що московський табір був змушений зійти з дороги у північному напрямі. Ф. Потоцький з братом Анджеєм, наражаючись на найбільший вогонь, мужньо билися так, що під Феліксом застрелили трьох коней. 27 жовтня разом з Яном Коморовським, сандомирським стольником, Ф. Потоцького відправили для проведення попередніх переговорів з московським військом, яке мало намір капітулювати. До посади сокальського старости, яку він тоді обіймав, король у 1660 р. віддав йому красноставське староство. На сеймі 1661 р. королівський двір намагався схилити Є. Любомирського на свій бік для проекту вибору *vivente rege*, плануючи шлюб його доньки Кристини з Ф. Потоцьким. Укладений у цьому році шлюб сприяв зміцненню стосунків обох родів, однак не на користь двору. В 1662 р. Фелікс під впливом тестя схилив Вишньський сеймик до того, щоб його послі виступали на сеймі 1662 р. за виключення французького кандидата з претендентів на польський трон.

Інформація Самуеля Бродовського про те, що Ф. Потоцький “брав участь у воєнних походах Стефана Чарнецького проти Москви”, стосується, напевно, задніпряньського походу Яна Казимира (1663 – 1664)⁴. Ймовірно, цього походу стосується також недатована відомість про здобуття Потоцьким Воронкова (поблизу Переяслава), яке мало місце наприкінці жовтня – на початку листопада 1663 р. Тоді король подарував йому це місто, яке він однак швидко втратив внаслідок козацького повстання на Лівобережжі. 2 січня 1664 р. Ф. Потоцького було призначено королівським підстольним. Фелікс брав участь у подальших походах на Україну, між іншим в облозі Глухова (22 січня – 9 лютого), ще 29 лютого він перебував в армії, мабуть, залишив її тоді, коли вона повернулася на Правобережну Україну. В 1665 р. Єжи Любомирський відправив йому до табору під Ярославом три корогви, а наприкінці липня відвіз його листи королю. Однак пізніше Фелікс не демонстрував своєї підтримки Любомирському. Певно, він мав сумніви, тому що не хотів рвати зв'язки з двором, між іншим, з огляду на свого батька, котрий стояв на боці короля. Корогва регулярного війська Ф. Потоцького залишилася в таборі повстанців і під керівництвом Папроцького у битві під Matwami 23 серпня 1666 р. першою атакувала королівські війська. Хоча ще під час повстання французький посол Р. Beziere (єпископ de Bonzy) намагався схилити Ф. Потоцького на свій бік, після смерті тестя (1667) він продовжував антифранцузьку політику та політику, спрямовану проти двору короля. 16 квітня 1667 р., коли Ф. Потоцький був представником галицьких земель у сеймі, то разом з однодумцями уклав таємну змову проти виборів француза. Тоді він виступав прихильником Філіпа Вільгельма. У серпні того ж року Фелікс після смерті свого батька отримав гусарську корогву. Цього ж місяця він розташував свої корогви в краківському і сандомирському воеводствах. Брав активну участь в осінній кампанії, однак його не було під Підгайцями в головній армії, можливо, тоді він був у групі брата Анджея під Галичем. 13 жовтня в листі з Соколя до А. Любомирського захищав Яна Собеського від звинувачення в надто поспішному укладенні договору з ворогом, а також у таємних зговорах із татарами. Прошовський сеймик 14 грудня 1667 р. ухвалив рішення про призначення йому нагороди за заслуги у формі “ауксїї spisnego”; рішення це було вдруге прийняте 27 липня 1669 р. За знищене тоді Підгаєцьке майно сеймик малопольських воеводств 18 лютого 1669 р. прийняв рішення про відшкодування йому збитків, таке ж рішення прийняли галицькі сеймики 7 грудня 1667 р. та 2 квітня 1669 р., а також прошовські – від 22 січня 1670 р. і шадковські – від 15 грудня 1672 р. Пропонували нагородити його за знищені маєтки і вимагали віддати село *Niedzwiedy* в Пельзненському повіті Сандомирського воеводства “*cum attinentiis dol at 40*”, так само, як галицький сеймик 15 грудня 1671 р. проголосував за

знищення аренди Stojańw i Miosniody. Тільки сейм у 1673 р. ухвалив йому компенсацію у розмірі 40 000 злотих із казни корони. Але, вірогідно, або йому не було виплачено цієї суми, або Ф. Потоцький вважав її недостатньою, тому що прошовські і вишенські сеймики 31 грудня 1675 р. і 10 грудня 1776 р. оновили свої рішення про відшкодування йому цих військових витрат⁵.

У 1668 р. Ф. Потоцький товаришував ще з Собеським, бував у нього в Жулкві і входив до близького оточення гетьмана. В липні цього ж року Собеський вислав Ф. Потоцького на сеймик до Белза, щоб там виправдати від докорів і оскаржень, що висував йому бельський воєвода Димитр Вишневецький. У серпні 1668 р. Ф. Потоцький був делегатом на сейм зречення (sejm abdykacyjny). Напевно, випадково дописано його у підписі на акті зречення Яна Казимира у званні польного писаря, тому що під *gewersaïem* (квитанційна книжка) він фігурує як підстолій корони.

У березні 1669 р. Станіслав Любомирський, родич Ф. Потоцького, намагався залучити його до своїх французьких політичних планів, виплачуючи в Перемишлі увесь посаг сестри. На виборний сейм у цьому ж році Ф. Потоцький як делегат від бельського воєводства був вибраний маршалком депутатської палати. З метою урочистого привітання Богуслава і Міхала Радзивіллів, що в'їжджали 23 травня до Варшави, переніс цього дня засідання сейму. Згідно з повідомленням Вердума, Ф. Потоцький намагався зробити вирішальний внесок до вибору Міхала Корибута Вишневецького. 1 жовтня 1669 р. Ф. Потоцький був призначений серадським воєводою. Восени цього ж року відкривав як маршалок попереднього сейму засідання коронаційного сейму.

У серпні 1671 р. його гусарська короґва була у поході Собеського, а в 1672 р. він брав участь в обох сеймах і належав до захисників Міхала Корибута. 8 березня цього ж року під час сесії на нього напала якась жінка на прізвище Куніцка і рішуче домагалася усунення воєводи з палати, стверджуючи, що йому загрожує навіть вигнання з Трибуналу за затримання її двох підданих. Вона влаштувала таку сварку, що заступник великого канцлера литовського Олександр Нарушевич вигнав її із зали. Ф. Потоцький потім помирився з нею, обіцяючи негайно виплатити 2 000 злотих і повернути їй одного селянина. На цьому сеймі Ф. Потоцький був вибраний до депутації для опрацювання додатку до інструкції для польських посланців у переговорах з московським царем про мир.

У “списку нейтральних”, що був висланий до Парижа в липні 1672 р., разом зі списком тих, котрі 1 липня підписали акт конфедерації незадоволених, Ф. Потоцький знаходився поруч із іншими причінниками Міхала Корибута, як і його родичі Димитр і Костянтин Вишневецькі. На післясеймову раду сенату Потоцький прийїав 8 липня разом з Димитром Вишневецьким, який мав з собою 1 200 коней. Того ж дня на раді сенату Ф. Потоцький вдруге добивався з'ясування справи заступника гетьмана Станіслава Вижицького, котрий з частиною кінноти не підкорявся наказам Собеського.

Насправді мова йшла про викриття, яке мало місце у війську, що було вірним гетьману військової корони, передчуваючи, напевно, французьку змову. У таборі шляхетських конфедератів під Голенбем у жовтні і листопаді цього ж року Ф. Потоцький належав до найдієвіших. Його навіть хотіли вибрати маршалком. Він завзято критикував незадоволених, не минув і Собеського, вихвалявся в колі, що не прийняв 200 000 “французьких грошей”, котрі були пожертвовані йому Францією. Але коли 15 жовтня дискутували, чи гетьманський уряд має бути лише протягом 3 років, він став на бік тих, які вважали, що – довічно. 29 жовтня і вдруге 5 листопада він пропонував, щоб маєтки, які були відібрані незадоволеним примасом Миколою Пражмовським і його братом полоцьким воєводою Самуелем, передати маршалку Стефану Чарнецькому, польному писарю коронному, або обміркувати, як йому з тієї власності виділити 100 000 злотих “певного доходу”. Непокоїв Ф. Потоцький коло доносами про те, що незадоволені нелегально карбують якісь гроші в старостві С. Пражмовського. Найбільше він

нападав (7 жовтня – 4 листопада) на королівського скарбника великого коронного Яна Морштина за його змову з Францією. Але коли в свою чергу був атакований його брат, воєвода київський Анджей, за профранцузькі симпатії і йому погрожували конфіскацією майна, він енергійно намагався його боронити. 11 жовтня та 2 листопада Ф. Потоцький спричинив ще в таборі до двох ухвал свого серадського воєводства для підтримки короля і конфедератів. Нарешті 10 листопада він підписав конфедерацію, а також два документи “ad archivum”. У них за “значні докази давньої гідності і любові до вітчизни” він був рекомендований колом до нагороди зі спадкового майна. Гусарська корогва Ф. Потоцького 23 жовтня 1672 р. відмовила присягати на військову конфедерацію в солдатському колі і була за це вигнана з табору, натомість козацька примкнула до конфедерації⁶.

У січні 1673 р. в часі договорів між двором з незадоволеними і переформування генерального з'їзду конфедератів з-під Голенбя і Любліна в пацифікаційний сейм, незадоволені домагалися суду над Ф. Потоцьким за його наклепи, ніби примас Пражмовський і Собеський “спровадили татар і турків до Польщі”. Ще 26 січня Ф. Потоцький різко критикував своїх політичних опонентів, погрожував їм судами і доводами їхньої зради, докоряв їм за інтриги у війську, зрвання сеймів, знищення восени 1672 р. нових корогв. Не хотів також допустити до “відміни” генеральної конфедерації і декларував “за Пана і вітчизну вмирати”. Рішуче домагався осуду свого родича Миколи Потоцького, подільського генерала, за здачу Кам'янець в 1672 р. Як здається, мав намір цим шляхом обтяжити Собеського відповідальністю за втрату цієї фортеці, бо коли Микола Потоцький нарікав, що той так різко наступав на нього, відповідав: “Коли хочеш з цього мати зиск, видай винного”. Зрештою, в березні дійшло до об'єднання Ф. Потоцького з Собеським, причому велику роль відігравав у цьому папський нунцій А. Ранузі. 6 квітня на сеймовій сесії Фелікс домагався ще від палати “gratitudinem”. Цей сейм призначив Ф. Потоцького членом казначейської комісії у Львові⁷.

З травня 1673 р. Ф. Потоцький мав у розпорядженні драгунський полк, переформований у лютому 1674 р. на піхотний полк (керував ним аж до смерті). Від серпня 1673 р. (до жовтня 1676 р.) був ротмістром волоської корогви, а 8 жовтня цього ж року разом з іншими сенаторами він вітав короля в Сквашаві. Ф. Потоцький брав участь у хотинському поході⁸, а 24 жовтня був присутній на військовій раді в Луці над Дністром. У битві під Хотиним (10 – 11 листопада) він керував своїм кінним полком, що боровся на лівому крилі армії корони, напевно, в складі свого брата Анджея. Ф. Потоцький брав участь в контратаці, організованій братом і Д. Вишневецьким. Хотинською битвою він спокутував злу славу серед шляхти, яку набув раніше, і галицький сеймик 2 січня 1674 р. рекомендував його до нагороди. У лютому 1674 р. Ф. Потоцький увійшов до казначейського трибуналу для покарання відсутніх під Хотиним. Цього ж року він був також виборним Собеського, але потім не завжди підтримував короля, особливо в його антипруській політиці. Брав участь у поході Яна III на Україну. Восени 1674 р., маючи тоді кінний полк, він прибув до армії напередодні 5 листопада, залишив її напередодні 18 лютого 1675 р., вражений тим, що польний гетьман коронний Вишневецький наказав йому бути підвладним Станіславу Яблоновському, воєводі руському. До 15 червня хан Селім Герей взяв до неволі увесь піхотний полк Ф. Потоцького на Дикому Полі. Але Ф. Потоцький навесні 1676 р. знову виставив новий полк. Під час наступальних дій Яна III у вересні і жовтні 1675 р. він знаходився в армії, брав участь у радах сенату 30 жовтня і 1 листопада в таборі під Чарнокозінцями. У серпні 1675 р. Ф. Потоцький прислав гусарську корогву, “досить приховану” до табору під Львів. На коронаційному сеймі в 1676 р. у своєму “wotum” палко висловлювався за збройне розв'язання конфлікту з Туреччиною; вважав, що не треба розраховувати на допомогу інших держав, хіба що тільки з боку папи. Вимагав укріплення прикордонних фортець, пропонував податок від коштовностей, критично оцінював вартість народного ополчення, але, незважаючи на це, розраховував на нього. На цьому сеймі його було залучено до грона депутатів, що мали резиденцію при королі і гетьманах під час війни. Ян III, вирушаючи зі Львова

19 вересня у напрямку до Галича, довірив Ф. Потоцькому командування підрозділом, що запізнився, наказуючи продовжувати збір війська у Львові до прибуття М. Радзівілла, литовського польного гетьмана. Ф. Потоцький прибув до Львова напередодні 30 вересня і до приїзду Радзівілла здійснював керівництво спільно з Яном Гнінським, холмським воєводою. 13 жовтня він брав участь у раді сенату в таборі під Журавцем. У липні й серпні 1678 р. був у змові проти короля разом із гетьманом литовського війська Міхалем Пацем, краківським воєводою Яном Лещинським, краківським єпископом Анджеєм Тшебіцьким, гетьманом Д. Вишневецьким і С. Чарнецьким, вони виступали проти династійних планів короля. Невідомо, за яких обставин у неволю до Ф. Потоцького потрапив турецький бей Шахчувар-огли. Гродзенський сейм постановив виплатити Ф. Потоцькому за звільнення в'язня 70 000 злотих. На цьому сеймі його знову висунуто як надзвичайного резидента до блоку королівського, до "hibernowej" комісії та Львівського Казначейського Трибуналу⁹.

У 1682 р. Ф. Потоцького було іменовано київським воєводою, того ж року його висунули на краківського воєводу. 1683 р. він був присутній на сеймі, де його запросили до hibernowej комісії. Далі брав участь у віденському поході, а вже 25 серпня був з королем у Опаві. Керував полком з чотирьох корогв (від 1682 р. мав, окрім зазначених вище, легку корогву, котру отримав ще в лютому 1697 р.). Його полк брав участь у битві під Віднем 12 вересня 1683 р. на лівому фланзі армії корони. Протягом пізніших дій в Угорщині Ф. Потоцького часто підводило здоров'я. 7 жовтня у першій битві під Парканами керував лівим польським флангом, дав відсіч турецькій атаці, але коли король після розриву правого польського флангу забрав у Ф. Потоцького частину корогви, щоб перекинути її на небезпечну ділянку, у його підрозділах вибухнула паніка, і справа дійшла до втечі. Наприкінці листопада, під час маршу на Кошице, Ф. Потоцький знову хворів. На сеймі 1685 р. його було включено до hibernowej комісії. 24 травня він отримав лудинське староство. У похід Яна III на Молдавію в 1686 р. Ф. Потоцький спізнився, приїхавши до Ясс після 19 жовтня, вже після виступу королівської армії, об'єднався з нею лише в ніч з 10 на 11 вересня після її повернення під Яси. На той час його полк складався з чотирьох корогв.

У 1681 – 1687 рр. Ф. Потоцький мав зв'язок з групою малопольських магнатів, яких французький посол у Польщі F. de Bithune'a називав "незалежними", зокрема до цієї групи входили і його брат Анджей, і королівський канцлер Ян Вельопольський, і королівський підскарбій Мартин Замойський. Вони не мали відносин із жодним з іноземних дворів, але підтримували контакт із Францією та Австрією, а з 1687 р. визнали, що політика двору націлена на "золоту незалежність" і в результаті цього опинилися під сильним впливом лідера опозиції військового королівського маршалка Станіслава Любомирського, родича Потоцького. Проте Потоцький на той час зберігав нейтралітет і не підписав акта змови, зініційованого у другій половині 1687 р. Бенедиктом Сапегою, підскарбієм литовського війська і Любомирським. На сеймі 1688 р. Ф. Потоцький виступив на боці короля, гостро засуджуючи імператора Леопольда і курфюрста брандербурзького Фридерика Вільгельма за їх роль у виданні нареченої королеви Якуба, Людвіки Кароліни Радзівіллівни, заміж за князя Кароля Філіпа Neuburskiego. Під час сейму 1690 р. Ф. Потоцького вибрано депутатом при королі на період війни, а також до комісії, створеної з метою розгляду суперечок на угорському кордоні. Він узяв участь у молдовському поході Яна III в 1691 р.

Відразу по смерті брата Анджея (30 серпня 1691 р.) він почав добиватися польної коронної булави, маючи при цьому багатьох суперників: Марка Матчинського, Героніма Любомирського та ін. Лише в 1692 р. Ф. Потоцький отримав відповідне призначення¹⁰. У той же час після померлого брата до нього перейшли деякі військові підрозділи. Упродовж 1699 – 1702 рр. його корогви склали полк легкої кавалерії. Він брав участь у військових діях корони в 1692 р. і в будівництві Окорув Ньв. Труґсу у вересні того ж року.

Від 1693 р. Фелікс порозумівся зі своїми родичами, підскарбієм корони Геронімом Любомирським щодо можливого вибору королевича Якуба і відсторонення від політики Марії Казимири. Тепер він їздив на сімейні збори Потоцьких та Сенявських до Жешова. За останні роки життя короля Ф. Потоцький був його частим гостем у Їйкві, Wilanowie, Kulikowie, приймали його разом з дружиною Кристиною у родинному колі обох королівств (Польщі і Литви), дарував коштовності та надавав інші послуги. У квітні 1694 р. він був одним з тих, хто займався встановленням посагу королівни Терези Кунегунди, яка 2 січня 1695 р. вийшла заміж за баварського курфюрста Максиміліана II Емануеля. У внутрішніх конфліктах Фелікс підтримував гетьмана литовського війська Казимира Сапегу.

У період безкоролівського правління 1696 – 1697 рр. Ф. Потоцький належав спочатку до супротивників королеви Марії Казимири. Він схилив примаса Міхала Радзейовського, щоб той покинув її табір, а сам включився до агітації на сеймиках періоду міжцарства. На такому сеймі в 1696 р. разом з Г. Любомирським та іншими Потоцькими вимагав вислання королеви з Варшави. Свого часу він був підозрюваний, безперечно, з огляду на свої зв'язки з Г. Любомирським, в підбурюванні військової конфедерації Богуслава Барановського. Суперечить тому тісна співпраця Ф. Потоцького з С. Яблоновським під час ліквідації конфедерації, коли вони разом провели переговори з військовим союзом, стоячи на чолі розрахункової комісії (17 жовтня – 3 листопада 1696 р.), обоє брали участь у перемовинах, розпочатих 21 січня 1697 р. Казначейським Трибуналом. Під час перевибірчих торгів Ф. Потоцький став відразу на бік французького кандидата ксьондза Franciszka Ludwika Contiego (брав навіть гроші від посла Polignaca), але остаточно разом з Яблоновським висловився 27 червня за саського курфюрста Августа¹.

Незабаром разом з гетьманом Яблоновським Ф. Потоцький концентрував війська для підтримки нового курфюрста, на чолі їх брав участь в урочистостях з нагоди його коронації в Кракові. Він був на військовій нараді у Львові і висловився за облогу Кам'янця, чому не заперечував і Август II.

Для відбиття татарського наступу, що загрожував, і прискорення концентрації військ, Ф. Потоцького було вислано до табору генерального війська корони. Він вирушив до Підгаєць, вбачаючи тут сприятливе місце для оборонної боротьби, однак занадто пізно зважився на зосередженні війська у цій місцевості, в результаті 8 вересня орда нанесла удар на розділені сили Речі Посполитої. Під Заславцями головні польські сили, що йшли на допомогу Потоцькому, відкинули татар. Під Підгайцями він якнайменше з 1 100 солдатами, вміло використовуючи відступ, відбив атаки головних сил татар. 9 вересня 1698 р. об'єднані сили Ф. Потоцького зіткнулися з армією татар. Коли війська Речі Посполитої витіснили фронтальні атаки орди, частина її обійшла позиції Ф. Потоцького і, вдаривши з тилу, розбила ліве крило польського тильного ешелону. Татари кинулися грабувати табір, тоді польські війська перейшли у контрнаступ, який відкинув орду. Незважаючи на відхід татар і побоюючись їхнього повернення, Ф. Потоцький в ніч з 9 на 10 вересня укріпив табір і як з'ясувалося пізніше, поступив обачливо. У 1698 – 1699 рр. полк кінноти Ф. Потоцького мав 21 корогву (у тому числі 6 гусарських); крім того він мав у 1699 – 1702 рр. полк легкої кінноти (4 корогви).

Ф. Потоцький брав участь у сеймі 1699 р., тоді його призвали до малозначущої комісії, що розглядала спірні питання на кордоні Заторського князівства і Шльонська. Його стосунки з Августом II формувалися досить неоднозначно. Під час війни зі шведами в липні 1700 р. він привів під Ригу декілька корогв регулярної армії. У квітні 1701 р. Ф. Потоцький розіслав універсал на сеймики, в яких звинувачував короля у нерішучості. Цього ж року Ф. Потоцький увійшов до комісії, яка була створена з метою заспокоєння Литви. 17 лютого 1702 р. на раді сенату, після зірваного К. Пацем сейму, Ф. Потоцький висловився в підтримку короля, “запевняючи, що самі утримаємо пана, якого обрали *liberis suffragiis*”.

Вимагав скликання сейму для ухвалення податку на військо, а на допомогу радив залучити народне ополчення. 1 травня Ф. Потоцький був призначений великим коронним гетьманом і краківським каштеляном, а потім обійняв посаду командуючого військами корони. На прохання короля він видав наказ війську зосередитися під Шчурцем поблизу Львова. Для заохочення солдат обіцяв виплатити їм дві прострочені чверті платні. Провести подальші воєнні дії Ф. Потоцькому зашкодила смерть¹².

Потоцький разом з братом Анджеєм володів Підгайцями (в галицькій землі), мав крім того, Кристинопіль (в Бельському воєводстві), зокрема, це містечко заснував на честь своєї дружини Кристини Любомирської. В Кристинополі 30 травня 1695 р. заснував монастир Бенедиктів і костьол Св. Духа. Крім того, в Бельському воєводстві мав Тартаків, володіння у Сандомирському воєводстві, а також менші домоволодіння на Поділлі. Був між іншим бельським і красноставським старостою (був доброчинцем тамошнього монастиря Августіанів), грубішовським старостою (заснував монастир для домініканців), сокальським (в Сокалю спорудив костьол і монастир) та ін. Ці староства давали Потоцькому великі прибутки, оскільки в 1702 р. платив з них 55 600 злотих квати.

Потоцький помер 15 червня 1702 р.¹³ в Кристинополі і там був похований в костьолі Бернардинів.

Від першого шлюбу з Кристиною з родини Любомирських¹⁴ (померла в 1699 р.) Потоцький мав чотирьох синів: Міхала, волинського воєводу, Юзефа, стражника великого коронного, Станіслава, бельського воєводу і Єжего, старости грабовецького і тлумацького, а також дочку Маріанну, що була заміжньою спочатку за Станіславом Каролем Яблоновським, квартирмейстером великим королівським, а потім за Адамом Тарлом, люблінським воєводою. Від другого шлюбу з Констанцією Розою, дочкою воєводи Владислава Лося, Фелікс Потоцький не залишив нащадків.

Фелікс Казимир Потоцький, замолоду сміливий і спритний керівник кінного полку, не виявляв пізніше таланту в самостійному командуванні. Був, по суті, епігоном Собеського, але запозичивши від свого вчителя замисел оборонної битви, не зумів надати їй наступального характеру, не перейняв від Собеського його концепції відступу.

І хоча Фелікс Казимир Потоцький не так добре знайий у вітчизняній та зарубіжній історіографії, як його прославлені потомки, зокрема Юзеф Потоцький, Францішек Салезій Потоцький, Станіслав Щенсний Потоцький, без його політичного вибору, воєнного таланту, стремління, уподобань та амбіцій, вони були б іншими і, можливо, по-іншому розгорталася б і подальша історія роду Потоцьких герба Пилява.

Джерела та література:

1. Kossakowski S.K. Monografie historyczno-genwalogiczne niektorych rodzin polskich. – W., 1860; Dworzaczek W. Genealogia. – W., 1959; Niesiecki K. Herbarz Polski. / Wyd. S.N. Bobrowicz. – Lipsk, 1841. – T. VII; Ziota ksikga szlachty polskiej. / Przez Teodora Ęchlicskiego. – Rocznik XIV. – Poznan, 1892; Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. – Kr., 1898; Piwarski K. Hieronim Lubomirski. – Kr., 1929; Sarnecki K. Pamiktniki z czasw Jana Sobieskiego. – W., 1958; Samson P. Les Potocki de leurs origines a la fin de l'age d'or Polonais. – P., 1998.

2. Ziota ksikga szlachty polskiej. / Przez Teodora Ęchlicskiego. – Rocznik XIV. – Poznan, 1892. – P. 47.

3. Przyboń A. Potocki Feliks Kazimierz // Polski Siownik Biograficzny. – Wrociaw – Warszawa – Krakw – Gdask – Jydy: Zakiad Narodowy Imienia Ossoliczkich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – P. 807.

4. Brodowski S. Ęwoty hetmanw Krylestwa Polskiego i Wielkiego Ksikstwa Litewskiego. – Lw., 1850. – P. 81 – 82.

5. Przyboń A. Вказана праця // Polski Siownik Biograficzny. – Wrociaw –

Warszawa – Kraków – Gdansk – Jydų: Zakiad Narodowy Imienia Ossoliczkich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – P. 808.

6. Przyboń A. Вказана праця // Polski Siownik Biograficzny. – Wrociaw – Warszawa – Kraków – Gdansk – Jydų: Zakiad Narodowy Imienia Ossoliczkich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – P. 809.

7. Przyboń A. Вказана праця // Polski Siownik Biograficzny. – Wrociaw – Warszawa – Kraków – Gdansk – Jydų: Zakiad Narodowy Imienia Ossoliczkich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – P. 809.

8. Ziota księga szlachty polskiej. / Przez Teodora Źychlickiego. – Rocznik XIV. – Poznan, 1892. – P. 47.

9. Przyboń A. Вказана праця // Polski Siownik Biograficzny. – Wrociaw – Warszawa – Kraków – Gdansk – Jydų: Zakiad Narodowy Imienia Ossoliczkich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – P. 810.

10. Ziota księga szlachty polskiej. / Przez Teodora Źychlickiego. – Rocznik XIV. – Poznan, 1892. – P. 47.

11. Przyboń A. Вказана праця // Polski Siownik Biograficzny. – Wrociaw – Warszawa – Kraków – Gdansk – Jydų: Zakiad Narodowy Imienia Ossoliczkich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – P. 811.

12. Przyboń A. Вказана праця // Polski Siownik Biograficzny. – Wrociaw – Warszawa – Kraków – Gdansk – Jydų: Zakiad Narodowy Imienia Ossoliczkich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk – Tom XXVII. – 1983. – P. 811.

13. <http://www.genealog.home.pl/>

14. Долгоруков П. В. Россійская родословная книга. – СПб., 1856. – Ч.3. – С. 226.

Віктор Шевченко

ОБЕЗЗЕМЛЕННЯ СЕЛЯНСТВА В ХОДІ СКАСУВАННЯ КРІПОСНОГО ПРАВА У 1861 РОЦІ: МІФІ ТА РЕАЛІЇ

Кардинальні зміни, які відбулись у житті суспільства на зламі XX – XXI століть, поставили перед історичною наукою принципово нові завдання. Сьогодні поряд з поглибленим вивченням раніше не відомих або свідомо замовчуваних сторінок нашої історії на порядку денному стоїть також питання про творче переосмислення, здавалось би, вже добре відомих історичних подій та фактів. До таких, безперечно, належить і селянська реформа 1861 року, яка „займає одне з центральних місць в історії Російської імперії XIX століття”¹. Начебто б ґрунтовно вивчена в радянський період, вона і сьогодні привертає увагу науковців, особливо в контексті нещодавно минулого 140-річчя реформи 1861 року², а також з огляду на її 150-літній ювілей, що наближається. Науковий інтерес до реформи 1861 року пояснюється ще й тим, що цілий ряд питань щодо її причин, характеру і наслідків, свого часу задекларованих В. Ленінім і розвинутих радянськими вченими, сьогодні потребують певних виправлень і уточнень. До таких, скажімо, належать питання про наявність революційної ситуації 1859-1861 рр., здійснення реформи в інтересах поміщиків та ряд інших. У даній статті увага її автора прикута до ще одного з таких питань, які потребують уточнення, а саме до обезземелення селянства в ході скасування кріпосного права. Не претендуючи на істину в останній інстанції, нижче спробуємо викласти власну точку зору на цей аспект реалізації законодавчих актів реформи 1861 р.

Ідея часткового обезземелення селянства під час звільнення його від кріпосної

залежності була закладена у самих законодавчих актах реформи. Зокрема, у статті 18 Місцевого положення для губерній Великоросійських, Новоросійських та Білоруських³, а також у статті 12 Місцевого положення для губерній Малоросійських⁴ сказано, що коли виділена селянам земля перевищує площу їхнього дореформеного землекористування, то поміщикам дозволяється відрізати її надлишок на свою користь. Щодо Правобережної України, то там за селянами зберігалися земельні наділи, визначені інвентарними правилами 1847 р., а відбирати поміщикам дозволялося лише землі, надані селянам зверх інвентарних наділів уже після затвердження вищезгаданих правил⁵. Фактично без землі мали звільнитися селяни, які належали маломаетним дворянам⁶, а також дворові⁷. Згадані документи стали зрештою своєрідним фундаментом для радянських дослідників проблеми при поясненні ними причин відчутного малоземелля селянства, в тому числі й українського, яке справді мало місце на зламі ХІХ – ХХ століть, вражаючими „відрізками”, які в окремих губерніях коливалися від 20% до 40% дореформеного селянського землекористування⁸. Теоретичним обґрунтуванням такого масового обезземелення селянства в ході скасування кріпосного права слугували оцінки й висновки щодо цього, зроблені свого часу головним російським марксистом В. Ульяновим (Леніним). „В Росії, – писав останній, – країні переважно землеробській, землеробство було за цей час у руках розорених, зубожілих селян, які вели застаріле, первісне господарство на старих кріпосницьких наділах, урізаних на користь поміщиків у 1861 році”⁹. На жаль, подібний підхід до оцінки причин селянського малоземелля притаманний і ряду сучасних дослідників¹⁰. На цьому фоні дещо незвично читати висновки урядової комісії, яка перевіряла стан сільського господарства Російської імперії на початку 70-х років ХІХ ст., тобто відразу після скасування кріпосного права. В них, зокрема, відзначається, що на відміну від поміщицьких господарств, які „несомненно подверглись, вследствие реформы 19 февраля сильному потрясению”¹¹, селянське господарство „было обставлено в переходное время гораздо счастливее”¹². В унісон такому висновку комісії звучить ще один висновок, зроблений більш як через сто років радянськими дослідниками І. Ковальченком та Л. Бородкиним. „Объективно-экономически положение было таково, – зазначали вони, – что наиболее широкой и благоприятной основой для буржуазной аграрной эволюции было крестьянское хозяйство, занимавшее доминирующее положение в сельскохозяйственном производстве”¹³. Як бачимо, в обох випадках, і до того ж в різні епохи, мова йде про досить міцне селянське господарство, яке в свою чергу органічно не може існувати без належної кількості землі. Постає природне запитання: звідки ця земля у селян взялася, якщо мали місце такі величезні відрізки селянської землі під час проведення реформи 1861 року? Шукаючи відповідь на нього, звернемося ще раз до матеріалів згаданої вище урядової комісії. Там знаходимо середні показники отриманих селянами європейської Росії наділів, які визначені як 3,52 дес. на ревізьку душу при вищому розмірі душевого наділу 3–5 дес.¹⁴ Майже такий самий середній показник називає і князь О. Васильчиков – автор двотомної монографії про землеволодіння та землекористування в Росії та ряді інших європейських країн. Але при цьому він ще додає, що „незважаючи на право відрізки, надане поміщикам, яким вони і скористались в багатоземельних губерніях дуже широко, ... в загальному підсумку викуплена земля (3,5 дес. на душу) майже дорівнює середньому числу десятин, які були в користуванні кріпосних (3,5 дес. на душу)”¹⁵. Заслуговує на увагу й зауваження князя про те, що найбільше скорочення середнього душевого наділу спостерігалось в тих губерніях, „где крестьяне поддались соблазну дарового надела”¹⁶, а також про те, що удільні та державні селяни зберегли за собою всі угіддя, якими користувалися до реформ відповідно 1863 і 1866 років¹⁷. До того ж колишні державні селяни повсюдно отримали ще й додаткові лісові наділи¹⁸. Про те, що наведені тут дані можна вважати досить-таки достовірними, свідчить такий факт. Теза князя О. Васильчикова про перспективи переважаючого розвитку селянського господарства над поміщицьким

і про майже рівну кількість землі у селян та поміщиків після реформи 1861 р.¹⁹ хоча й була піддана рішучій критиці з боку ліворадикальних авторів²⁰, усе ж знайшла підтвердження в роботах сучасних, у тому числі й українських, дослідників. Зокрема, в навчальному посібнику з економічної історії читаємо, що внаслідок земельної реформи в дев'яти українських губерніях у руках селян і поміщиків опинилося відповідно 45,7% і 46,6% усього земельного фонду²¹. Слід погодитись, що такі показники мало відповідають висновкам про мегавідрізки селянської землі. Підтвердженням правильності такої думки стали наступні глибокі дослідження проблеми. Так, відомий український дослідник М. Лещенко розкрив секрет підрахунків відрізаної у селян землі, зазначивши, що вони є результатом порівняння даних редакційних комісій і першого земельного перепису ЦСК МВС 1877 – 1878 рр.²². Між тим уже наприкінці 60-х років ХХ ст. з'явилося третє видання монографії російського вченого П. Зайончковського, де автор, посилаючись на записку одного з ідеологів реформи М. Мілютіна, вказує на необхідність вивчення уставних грамот як найвірогіднішого джерела про відрізки селянської землі²³. І не вина, а скоріше біда перших серйозних дослідників проблеми полягала в тому, що на той час розробка уставних грамот лише починалась. Її перші наслідки дали про себе знати лише на початку 70-х років ХХ ст. появою змістовної і надзвичайно цікавої статті І. Ледовської про вивчення уставних грамот у Чернігівській губернії. Проаналізувавши величезну кількість цих документів, автор дійшла висновку, що загальне зменшення („відрізки“) землекористування селян Чернігівської губ. в ході реформи 1861 р. становило 125130 дес., або 14,2%. „Следовательно, – підсумовує вона, – общегубернский средний процент расчётной отрезки ниже, чем известный в литературе на 7,7% (в таблице, опубликованной П. Зайончковским²⁴, средний процент по Черниговской губернии 21,9%)²⁵“. В подальшому аналогічні перерахунки були зроблені щодо інших лівобережних, а також південних українських губерній. В узагальненому вигляді вони оприлюднені в монографії головного фахівця по вивченню уставних грамот російського вченого Б. Литвака. Відзначаючи неправомірність попередніх підрахунків, Борис Григорович писав: „Вряд ли правомерно принимать в расчёт известный в литературе процент отрезки, полученный как разница между цифрой дореформенного надела, указанного в материалах Редакционных комиссий, и пореформенного по „Статистике поземельной собственности“, – не только потому, что результаты обработки уставных грамот по другим губерниям резко контрастируют с показателями этих расчётов, а главное из-за того, что размер точно установленного пореформенного надела, подлежащего выкупу, далеко не совпадает с данными поземельной переписи 1878 – 1879 гг.“²⁶ Наведені ним перерахунки „відрізків“, зроблені на основі вивчення уставних грамот, виявляють серйозні розходження їх з тими, які були наведені в радянській історіографії раніше²⁷.

У зведеному вигляді вони представлені у поданій нижче таблиці.

Губернії	Відрізки за даними			Різниця	
	М. Лещенка у % ²⁸	В. Теплицького у % ²⁹	Б. Литвака у % ³⁰	М. Лещенко	В. Теплицький
Катеринославська	37,3	38,9	23,1 (28,2*)	– 9,1	– 10,7
Таврійська	23,1	32,2	25,6 (31,0*)	+ 7,9	– 1,0
Херсонська	13,7	22,2	3,3	– 10,4	– 18,9
Полтавська	37,3	39,2	5,1	– 32,2	– 34,1
Харківська	28,3	28,2	3,0 (1,7**)	– 23,6	– 23,6
Чернігівська	21,8	22,2	14,1	– 7,7	– 8,1

* З урахуванням „відрізків“ при наділенні селян „дарчими“ наділами;

** Додаткові „відрізки“ під час безпосереднього переходу на викуп.

Слід зазначити, що наведені Б. Литваком дані по більшості губерній є неповними. Особливо це стосується Півдня України, де в уставних грамотах розмір наділів згадується дуже рідко³¹. Так, по Катеринославській губернії із 996 уставних грамот, обстежених автором, розміри наділів присутні тільки у 32-х, а чисельність записаних селян в них становить всього 6% тих, які отримали наділи. „Конечно, – зазначає автор з цього приводу, – шестипроцентная выборка не делает её представительной, но она достаточна для того, чтобы предостеречь от предположений об огромных отрезках”³². Достовірнішими є дані, наведені Б. Литваком по Лівобережній Україні. Так, Полтавська губ. представлена дев'ятьма повітами із 15, в яких враховано 83,1% ревізьких душ селян. По Харківській губернії виявились опрацьованими 1543 уставні грамоти, в яких представлено близько 95% ревізьких душ. Найповнішими є дані по Чернігівській губ., де уставні грамоти обстежені по всіх 15 повітах та охоплено 91,2% всіх ревізьких душ селян. Наведені дані аж ніяк не означають, що українське селянство не відчувало земельного голоду в післяреформений період. І це підтверджують численні дослідження як радянських, так і пострадянських вчених. Зрозумілим є і те, що обезземелення під час реформи мало місце і боляче відбилось на певній частині селянства, в першу чергу малозабезпеченого. Однак при цьому слід враховувати кілька суттєвих обставин. По-перше, обезземелення частини селянства стало прямим наслідком не тільки „відрізків” під час реформи, але й чисто бюрократичного недогляду. Адже наділи отримували селяни, записані в останню, десятю ревізію (перепис) 1858 р. Однак наділення їх землею мало місце, починаючи з 1861 року, тобто через три роки після проведення ревізії. За цей час чисельність тих, хто за віком мав отримувати наділи, помітно збільшилась. По імперії вона становила не менше 450 тис. чоловік, які проте залишилися поза списком тих, хто мав право на отримання наділу, а отже, були звільнені без землі. При цьому вимальовується цікава обставина. У вузівському підручнику з історії СРСР під редакцією академіка І. Федосова знаходимо показник 1,3 млн. р. д. селян (дворових, належних дрібномаєтним поміщикам, а також тих, хто отримав дарчі наділи), які „фактически оказались безземельными”. Наділ же решти селян становив у середньому 3,4 дес. на ревізьку душу³³. В іншому такому ж підручнику під редакцією В. Тюкавкина, читаємо: „Часть крестьян (461 тыс.) получила четвертные, или дарственные наделы, в среднем по 1,1 дес. на душу. ... Совсем не получили земли 724 тыс. дворовых и 137 тыс. крестьян мелкопоместных дворян”³⁴. Що привертає увагу в таких оцінках наслідків реформи 1861 р. щодо забезпечення селян землею? По-перше, це середній наділ 3,4 дес. на ревізьку душу, який, власне, підтверджує правильність його оцінки в наведених вище матеріалах урядової комісії та монографії князя О. Васильчикова. По-друге, це точна чисельність дворових і селян, що належала маломаетним дворянам, які звільнялися взагалі без землі. Тут же наведено чисельність тих, хто отримав дарчі наділи, що в сумі й мало давати оті самі приблизні 1,3 млн. душ „фактично” обезземеленого селянства. Воно все б і нічого, але, працюючи свого часу над питанням про передумови скасування кріпацтва, ми вже зверталися до даних, наведених в останньому з названих вище підручників щодо наростання селянського руху напередодні скасування кріпацтва³⁵. І зіткнулися із фактом відвертого замовчування відповідних показників за 1860 рік, оскільки, як виявилось при перевірці³⁶, вони свідчили про затухання селянського руху, а це суперечило ленінському визначенню останнього як важливого фактора, котрий змусив царизм піти на скасування кріпацтва³⁷. Враховуючи методологічну та ідеологічну упередженість згаданого підручника, можна припустити такий же підхід і до оцінки рівня обезземелення селянства в ході реформи 1861 р. Аж ніяк не претендуючи на істину в останній інстанції і не нав'язуючи будь-кому власної точки зору, зазначимо, що цифра 1,3 млн. обезземелених ревізьких душ селян в межах Російської імперії є найближчою до істини. Адже якщо скласти разом наведені вище дані про 724 тис. обезземелених дворових (хоча й ця цифра сумнівна, оскільки документи реформи 1861 р.

передбачали можливість наділення дворових людей землею)³⁸, 137 тис. селян, які належали маломаетним поміщикам і 450 тис. душ, котрі не потрапили до списків отримувачів наділу, складених за X ревізією 1858 р., то якраз і отримуємо в сумі ті ж самі 1 млн. 311 тис. душ. Решта селян, які наділялися землею, окрім тих, які погодилися на дарчі наділи, отримали свої, в середньому по 3,5 дес. на душу, земельні ділянки. А враховуючи, що в традиційно патріархальній селянській сім'ї таких ревізьких душ було 2,3 а то й 4 особи, то на родину, або на двір припадало не так вже й мало землі. Без сумніву, все це добре бачили і розуміли автори вищеназваних підручників, як і багато інших заслужених діячів історичної науки. Але, як зазначив свого часу відомий англійський вчений А. Тойнбі, історики „перебувають у полоні ідей, які панують у спільнотах, де їм випало жити й працювати”³⁹. Такими, звичайно, були далеко не всі історики радянської доби. Були велети науки, були неординарно мислячі вчені, були, зрештою, рядові науковці з творчим мисленням, які по мірі можливостей прагнули відстояти власну точку зору і нерідко страждали за це. Таких було багато. І саме їм ми маємо завдячувати тим, що радянська історична наука не стояла на місці. Перебуваючи в лещатах постійного ідеологічного тиску з боку можновладців, вона усе ж таки зробила неоцінений внесок у наукову розробку багатьох найактуальніших проблем як вітчизняної, так і всесвітньої історії. І не вина, а біда авторів названих вище підручників, безперечно, визначних радянських вчених, визначних фахівців своєї справи, що вони мусили в 1,3 млн. ревізьких душ „фактично” обезземеленого селянства включати 461 тис. душ тих, що отримали „дарчі” наділи і залишати „непоміченими” 450 тис. душ сільської молоді, яка піросла вже після десятої ревізії 1858 р. і не змогла отримати земельних наділів під час скасування кріпацтва через банальний чиновницький недогляд. А як могло бути інакше, коли „масове обезземелення селян у 1861 році”⁴⁰ мало бути наслідком „визволення” селян самими поміщиками, які відібрали при цьому „понад п'яту частину селянської землі”⁴¹, а не якогось там чиновницького недогляду.

Україна в цьому відношенні не була винятком. Слід згадати, що саме три означені вище групи селянства (дворові, підвладні маломаетним поміщикам і ті, які піросли після десятої ревізії) склали визначені М. Лещенком 220 тисяч, або 9% від загальної чисельності українського селянства, обезземелених селян⁴². Що стосується дарчих наділів, то вони, як і повсюдно, надавались селянам без викупу і за розміром не перевищували 0,25 площі повного, тобто викупного наділу. Особливістю отримання „дарчих” наділів було те, що надавались вони селянам без оформлення будь-яких офіційних документів, а отже, така передача землі ніде не фіксувалася. Хоча тут „відрізки” справді були дуже великими, досягаючи 75% дореформеного селянського землекористування. Пізніше, коли малоземелля справді дошкулюно вдарить по господарствах біднішої частини селянства, останнє, прагнучи повернути втрачену землю, марно намагатиметься віднайти хоч якась юридичне підтвердження своїх прав на неї. І це стане головною причиною багатьох масових селянських виступів, але в майбутньому. А поки зазначимо лише, що тільки у трьох південних і трьох лівобережних українських губерніях „дарчі” наділи розміром 1 – 1,5 дес. отримали 87792 ревізьких душ селян, у тому числі на Півдні – 46865 ревізьких душ і на Лівобережжі – 35927 ревізьких душ²⁸. При цьому слід мати на увазі те, що, як правило, селяни добровільно йшли на отримання дарчих наділів без викупу. „Отримати безкоштовно в той час землю за таким розрахунком, – згадував колишній мировий посередник з Чернігівщини Н. Вовк-Карачевський, – і відразу стати поза всякими зобов'язаннями щодо поміщика, здавалося найвигіднішим, оскільки попередні мрії про те, що вся земля, яка була в користуванні селян, надійде до них даром, розвіялися”.²⁹ А нестача землі тривалий час компенсувалася за рахунок її досить вигідної і доступної на той час оренди в тих же поміщиків. Класичним прикладом у цьому відношенні може бути Чернігівська губернія, дані про новий розмір „відрізків” по якій представлені Б. Литваком найповніше. Свого часу нами були зроблені щодо цього відповідні

розрахунки³⁰. Вони засвідчили, що колишні поміщицькі селяни Чернігівщини до реформи мали у своєму користуванні 884373 дес. землі, а після реформи - 759243. Тобто „відрізки” становили тут 125130 дес., а не 207819 дес., названі радянськими дослідниками³¹. При цьому селяни додатково орендували у поміщиків не менш як 204 тис. дес. землі³². А це означало, що разом із отриманими земельними наділами в їхньому користуванні перебувало понад 963,2 тис. десятин, тобто майже на 80 тис. дес. більше, ніж до реформи. Враховуючи те, що оренда землі в Україні була явищем надзвичайно поширеним (за підрахунками А. Авраменка, в середині 80-х р. XIX ст. лише на Лівобережній Україні в оренді перебувало близько 1,5 млн. дес. землі³³), подібне становище було характерним і для решти українських губерній. До того ж у тогочасній патріархальній селянській родині було в середньому по 3-4 ревізькі душі, які наділялись землею, а отже, на двір припадало навіть при отриманні дарчого наділу по 5-7 дес. землі, не рахуючи орендованої. Щодо державних селян, то їхній середній наділ становив 5,8 дес. на ревізьку душу, не рахуючи окремого лісового наділу, отриманого ними повсюдно³⁴. Навіть у найпроблемнішій Полтавській губернії, зокрема у Костянтиноградському повіті, післяреформене землекористування колишніх казенних селян становило 6,9 дес. на двір, у селян-власників – 5,4 дес., у селян, що жили і працювали в Карлівській економії графів Мекленбург-Стреліцьких, 4,8 дес. лише посівної площі³⁵. Що ж до Правобережної України, то й тут „відрізки” були невеликими – всього 5%–6%³⁶. Однак під впливом польського національного повстання, яке привело до збільшення земельних володінь польського селянства приблизно на 28%³⁷, наділи правобережних селян також були збільшені у Київській губ. – на 28,9%, у Подільській – на 26,4% і у Волинській – на 21,2%³⁸. Наведені вище дані дозволяють стверджувати, що надвисокі відсотки обезземелення селянства України в період скасування кріпосного права, вираховані свого часу радянськими істориками, не відповідають дійсності. Не заперечуючи в цілому факт обезземелення селянства, зазначимо, що загалом воно було порівняно незначним і досить легко компенсувалось за рахунок купівлі, а частіше – вигідної оренди поміщицької землі за пристойними цінами.

Ситуація почала різко змінюватись приблизно з 80-х років XIX ст., коли в сільському господарстві та аграрних відносинах, підсумок дискусіям з цього приводу підбив наприкінці 70-х років XX ст. академік М. Дружинін³⁹, остаточно утвердились ринкові, товарно-грошові відносини. Це відразу ж негативно вплинуло на характер селянської оренди землі, оскільки поміщицькі господарства, прилучаючись до ринку, почали різко скорочувати фонд здаваних в оренду земель і підвищувати їх у ціні. На це, зокрема, звертали увагу чиновники слідчих установ, розкриваючи причини масового селянського руху 1902 р. в Полтавській та Харківській губерніях. „Явище різкого й прогресивного подорожчання землі останнім часом, – зазначали вони, – викликало прагнення землевласників усіма засобами збільшити прибутковість маєтків, з метою чого економії, перетворюючи під оранку нерідко і вигінну землю, почали самі обробляти можливо більшу кількість землі й віддавати селянам в оренду лише одну з небагатьох частин гіршої землі, до того ж на вельми невикідних для них умовах”⁴⁰. Погіршенню умов оренди селянами поміщицької землі сприяла й активізація діяльності куркулів, які дедалі частіше почали виступати у ролі посередників між поміщиками та селянами при купівлі та оренді землі. Власне, тенденція до цього зародилася ще в дореформені часи. А вже відразу після реформи 1861 р. швидко сформувався прошарок куркулів-посередників, які, „без ризику купуючи цілі маєтки, в короткий строк розпродували їх за подвійну ціну, або, орендуючи на довгі строки, одержували подвійну орендну плату”⁴¹. У 1884 р. чернігівський губернатор С. Шаховський сповіщав у Петербург, що „плата помещику по 5-6 руб. за десятину в год, кулаки получают за неї с крестьян по 15, 17 и более рублей”⁴². Перелічені вище фактори, враховуючи різке скорочення селянських наділів через досить високий природний приріст населення (скажімо, у повітах Чернігівської губ. він коливався в межах

26% – 52%),⁴³ різко загострили проблему малоземелля серед українського селянства на зламі XIX – XX ст. Однак породжена вона була не стільки реформою 1861 р., скільки тими об'єктивними обставинами, які штовхали українське село у вир товарно-грошових відносин.

Джерела та література:

1. Історія українського селянства: Нариси у 2-х томах. – К., 2006. – Том.1. – С.357.
2. Див.: Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства. – 140-річчяї касування кріпацтва присвячується. – 2002. – Вип.2. (У випуску 2 опубліковані матеріали Всеукраїнської наукової конференції „Велика реформа 1861 року”).
3. Российское законодательство X – XX веков / Под общей ред. д. ю. н., проф. О.И. Чистякова. – В девяти томах. – Том 7.: Документы крестьянской реформы. – М., 1989. – С.259.
4. Крестьянская реформа в России 1861 года: Сборник законодательных актов. – М., 1954. – С.248.
5. Там же. – С.297.
6. Российское законодательство X – XX веков. – Том 7. – С.343.
7. Там же. – С.107.
8. Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. – К., 1959. – С.282; Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К., 1959. – С.108-109; Олійник Л.Г., Гора О.Т. Селянський рух на Чернігівщині у 1905 – 1907 рр. – К., 1959. – С.12; Отмена крепостного права на Украине: Сборник документов и материалов. – К., 1961. – С.21-22; Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. – Харьков, 1961. – С.VI та інші.
9. Ленін В.І. Лев Толстой і сучасний робітничий рух // Повне збір. творів. – Т.20. – С.34.
10. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після касування кріпосного права (1861 – 1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – 31. – с.4.
11. Доклад Высочайше учрежденной Комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России: Доклад. Журналы комиссии. – СПб., 1873. – С.5.
12. Там же. – С.6.
13. Ковальченко И.Д., Бородин Л.И. Два пути буржуазной аграрной эволюции в Европейской России: (Опыт многомерного типологического анализа) // Аграрная эволюция России и США в XIX – начале XX века: Материалы советско-американских симпозиумов. – М., 1991. – С.19.
14. Доклад Высочайше учрежденной комиссии.... – С.31.
15. Васильчиков А.И. (Кн.). Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах. – В 2-х томах. – Том 1. – СПб., 1876. – С.495.
16. Там же.
17. Там же. – С.496.
18. Доклад Высочайше учрежденной комиссии.... – С.31
19. Васильчиков А.И. (Кн.) Указ. соч. – Т.1. – С.497.
20. Герье В., Чичерин Б. Русский дилетантизм и общинное землевладение: Разбор книги князя А. Васильчикова «Землевладение и земледелие». – М., 1878. – С.223-224.
21. Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич та ін. – К., 1994. – 271.
22. Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. – С.282.
23. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. – М., 1968. – С.237.
24. Там же. – С.238. Див. Також: Олійник Л.Г., Гора О.Т. Селянський рух на Чернігівщині у 1905 – 1907 рр. – К., 1959. – С.12
25. Ледовская И.В. К историографии крестьянской реформы 1861 г. в губерниях Левобережной Украине (Вопрос о характере надельного землепользования крестьян Черниговской губернии по данным уставных грамот) // Советская историография аграрной истории СССР (до 1917 г.). – Кишинёв, 1978. – С.109.
26. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – М., 1991. – С.166.
27. Там же. – С.166-169.
28. Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. – С.282.
29. Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – С.109.
30. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – С.169.
31. Там же. – С.165.
32. Там же. – С.166.

33. История СССР: XIX – начало XX в. – Изд. второе, перераб. и доп. / Под ред. акад. АПН СССР И.А. Федосова. – М., 1987. – С. 159.
34. История СССР: 1861 – 1917 / Под ред. В.Г. Тюкавкина. – М., 1990. – С.19.
35. Там же. – С.10.
36. Крестьянское движение в России в 1857 – мае 1861 г.: Сборник документов / Под ред. д. и. н. С.В. Окуня и д. и. н. К.В. Сивкова. – М., 1963. – С.736.
37. Ленін В.І. „Селянська реформа” і пролетарсько-селянська революція // Повне зібрання творів. – Т.20. – С.163.
38. Российское законодательство X – XX веков. – Том 7: Документы крестьянской реформы. – С.107.
39. Тойнбі Арнольд Дж. Дослідження історії. – Том 1. – К., 1995. – С.14.
40. Ленін В.І. З приводу ювілею // Повне збір. творів. – Т.20. – С.154.
41. Ленін В.І. П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права // Повне зібрання творів. – Т.20. – С.133.
42. Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. – С.513.
28. Бурдина О.Н. Крестьяне-дарственники в России: 1861 – 1907 гг. – М., 1996. – С.131.
29. Волк-Карачевский Н. Сорок лет назад (Из воспоминаний мирового посредника первого созыва) // Киевская старина. – 1901. – Т.73. – Кн.IV: Апрель. – С.36-37.
30. Шевченко В.М. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у II половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Вип.2. – Чернігів, 1993. – С.46-50.
31. Олійник Л.Г., Гора О.Т. селянський рух на Чернігівщині у 1905 – 1907 рр. – К., 1959. – С.12; Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – С.109 та ін.
32. Підраховано за: Корвин-Пиотровский К.В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. – Чернигов, 1887. – С.99 – 124.
33. Авраменко А.М. Земельная аренда на Левобережной Украине в конце XIX – начале XX в. // Россия сельская: XIX – начала XX века / Отв. ред. А.П. Корелин. – М., 2004. – С.170.
34. Доклад Высочайше учрежденной комиссии ... – С.31.
35. Анфимов А.М. Карловское имение Мекленбург-Стелицких в конце XIX – начале XX в. / Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Сборник V. – М., 1962. – С.350.
36. Щербина П.Ф. Селянська реформа 1861 р. у Подільській губернії. (До питання про відрізки) // З історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні XVI – початку XX ст. – К., 1960. – С.198 – 214.
37. Костюшко И.И. Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском. – М., 1962. – С.271.
38. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – С.109.
39. Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе: 1861 – 1880 гг. – М., 1978. – С.265.
40. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАК України). – Ф.318. – Оп.1. – Спр.129. – Арк.61 зв.
41. Варзар В. Воспоминания старого статистика. – Ростов-на-Дону, 1924. – С.10.
42. РДА. – Ф.1291. – 1884. – Оп.53. – Спр.10. – Арк.7.
43. Корвин-Пиотровский К.В. Указ. соч. – С.99-124.

Віктор Дудко

ІЗ КОМЕНТАРЯ ДО ЛИСТІВ АНАТОЛІЯ СВИДНИЦЬКОГО

«Епістолярна спадщина Анат. Свидницького не рясна, – зазначав Михайло Гніп, уперше друкуючи лист автора «Люборацьких» до Петра Єфименка. – Перебуваючи бурхливі літа 1860-х рр. у таких закутках, як Миргород і Козелець, рано опинився письменник на одшибі громадського і культурного життя. Вряди-годи озветься і знову замовкне»¹. Від 1931 р., коли було написано ці рядки, корпус відомого дослідникам епістолярію Свидницького істотно не поповнився: у виданні творів письменника, здійсненому в 1985 р., подано лише шість листів (три з них – це власне офіційні клопотання)².

Здавалося б, такий незначний обсяг епістолярної спадщини Свидницького мав спонукати дослідників вивчити її дуже докладно, вилущити з уцілілих листів максимум інформації про письменника, його оточення і літературну працю. Але так не сталося. Листи письменника досі уважно не прочитано, багато реалій адекватно не пояснено, мало того – не всі епістолярні тексти навіть коректно відтворено. Деякі невивчені матеріали до теми і її дискусійні аспекти висвітлюються у пропонувананих нотатках.

1

Володимир Антонович так описував передісторію участі Свидницького в «Основи»: «[...] приїхав у Київ П. Куліш, відшукуючи сотрудників для «Основи». Він зустрівся з А. Свидницьким, спостеріг його талант, оцінював його етнографічні відомості і залучив його писати для «Основи». Се мало для Анатолія рішучий в його життю вплив. Він із ентузіазмом засів за працю»³. (Пантелеймон Куліш перебував у Києві наприкінці червня – на початку липня 1860 р.⁴) Відомо, що у другій половині 1860 р. Свидницький надіслав до редакції статті «Злий дух», «Відьми, чарівниці, опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського», «Вимова наша українська і потреба нашого орфографовання»⁵. Статтю «Відьми, чарівниці, опирі...» письменник супроводив написаним у вересні 1860 р. листом⁶. Деякі його важливі положення, що, безумовно, потребують коментаря, у наявних публікаціях залишено без відповідних пояснень.

Свидницький писав: «Будьте ласкаві, добродію, дайте відписку якнайхутче, та коли моє писання годяще, то пришліть грошей, бо або з біди загину, або університет кину. В тім “объявлении” Вашмосць надрукували, що ще буде і друга звістка друкована, вже ширша, то не забудьте, прошу Вашеці, і мені її прислать, як уже готова і коли це не буде турбацією для вашмосць добродія. [...] Жду відпису, як дитя Великодня [...]» (1958, 485)⁷.

Згадане в листі Свидницького «объявление» – це перше оголошення про видання «Основи», яке донедавна не потрапляло в поле зору її дослідників. Воно було опубліковане на початку травня 1860 р. на окремому аркуші формату, близького до нинішнього А4 (дві непагіновані сторінки)⁸. Слід гадати, що примірник відповідного оголошення дістав від Куліша і Свидницький.

У першому оголошенні «Основи» викладалися програма часопису й істотні редакторські зауваги щодо реалізації її, а також інформація для авторів (до пізніших редакційних оголошень її не було включено). Викладаючи засади відносин редакції з авторами майбутнього журналу, Білозерський зазначав: «[...] доставление постоянным сотрудникам не менее 3-ей части всего вознаграждения за статьи тотчас по принятии их редакцией, не дожидаясь напечатания»⁹. Можна думати, що, реагуючи саме на це повідомлення редакції, Свидницький і звертався до Білозерського із проханням надіслати гонорар. Однак із невідомих причин не дістав його, мусив невдовзі остаточно залишити університет св. Володимира і зайняти у грудні 1860 р. посаду викладача Миргородського повітового училища¹⁰.

Завершувалося перше редакційне оголошення повідомленням Білозерського: «Подробное объяснение к программе с указанием имен сотрудников и важнейших статей, которые войдут в первые книжки «Основы», будет напечатано впоследствии»¹¹. Докладне редакційне оголошення, яке хотів мати Свидницький, дістало цензурний дозвіл Лебедева 14 жовтня (2 непагіновані сторінки формату, близького до нинішнього А3). Оголошення це розсилалося передплатникам газет «Санкт-Петербургские ведомости», «Московские ведомости», журналів «Русский вестник», «Современник», друкувалося у ряді інших періодичних видань¹². Воно справді містило список авторів «Основи» і відомості про твори, що вже були у розпорядженні редакції. Ішлося в оголошенні і про Патриченка (псевдонім Свидницького). Серед наявних у редакційному портфелі творів було названо: «Патриченка: «Злий дух» – ряд этнографических рассказов на ю[жно]р[усском] яз[ыке]»¹³. Згодом, як свідчив сам Свидницький, він дістав із редакції від

Білозерського повідомлення: «Этнографические статьи Ваши будут напечатаны» (139).

Однак ні «Злий дух» та інші названі статті, ні «Народні оповідання» і роман «Люборацькі», який Білозерський також оцінив прихильно (139), в «Основі» світу не побачили. З'ясовуючи, чому не було надруковано в часописі студію «Злий дух», небезпідставні міркування висловив Герасименко: «Можна гадати, що подібних творів чимало поступало до редакції, і тому в першу чергу друкувались твори вже відомих авторів (Панька Куліша, Стороженка, Г. Барвінок та ін.), або тих, що були тісніше зв'язані з редакцією журналу. Твір же Свидницького, як письменника-початківця, все відкладався, аж поки журнал “Основа” не припинив свого існування»¹⁴. Ці міркування належить доповнити заувагою про стратегічну настанову редакції часопису на українсько-російську двомовність. Як свідчить спеціальний аналіз, Білозерський, вважаючи важливим сегментом аудиторії тих читачів, які не вододіли українською, послідовно дбав про їхні інтереси – і, попри те, що мав чималий запас україномовних текстів, придатних до друку, у кожному числі віддавав їм лише *частину* журнальної площі. Ця теза, попри свою позірну фантастичність, насправді такою не є – якщо поглянути від відповідним кутом зору на конкретне співвідношення україно- і російськомовних матеріалів у числах «Основи». Обсяг українського і російського сегментів чисел часопису варіювався – але, як правило, переважав російський¹⁵. Тому з українських творів утворювалася «черга», яка, однак, часто порушувалася – так, у період участі Куліша в редакційній роботі його твори (підписані і власним прізвищем, і псевдонімами) займали дуже значну частину українського сегмента, що викликало обгрунтовані нарікання інших авторів¹⁶.

2

В «Основі» з'явилися лише дві публікації Свидницького – етнографічна студія «Великдень у подолян», що постала як відгук на перший випуск праці Каленика Шейковського «Быт подолян» (1860), і допис «Из М[иргорода]. (Письмо к редактору)».

У листі до Петра Єфименка, написаному в серпні 1862 р.¹⁷, коли Свидницький вже перебував на акцизній службі в Козельці, він вказав на друкарську помилку, якої редакція «Основи» припустилася у публікації статті «Великдень у подолян». Автор її інформував свого кореспондента: «До речі сказати, що в “Великодні” друк дав промах там, де вживають воду гарячу. Перед “Як покривають молоду...” повинна стояти крапка, бо “воду з відром” *ставля[ть]* холодно. Тут мою рукопись поламали» (139)¹⁸. На це авторське виправлення звернув увагу Герасименко, який уперше включив «Великдень у подолян» до зібрання творів Свидницького. У коментарі до видання 1958 р. він повідомив, що в тексті републікованої студії виправлено помилку, на яку вказав автор (1958, 497). Герасименко справді скоригував відповідне місце «Великодня у подолян», але некоректно, оскільки хибно зрозумів вказівку Свидницького.

В «Основі» відповідне місце студії «Великдень у подолян» було подано так: «В разных гаданьях также употребляется вода; напр., на *Андрея* *вливают* *воском*, *оливом*. Тогда употребляется вода холодная – лучше, если *непечата*, но и горячая вода употребляется, напр., *як вливають* *плаксивиці*, *як покривають* *молоду* (на Подоли не водят в церковь *скривати*, а покривают дома – завивают в *намітку*; до церкви ходят на *вивід*), *садовлять* *її на ослін*, *чи що*, а під ослоном відро з водою, щоб здорові були, *як вода*»¹⁹. Фрагмент, на неточність відтворення якого в часописі звертав увагу адресата Свидницький, у першому передруку було подано таким чином: «Тогда употребляется вода холодная – лучше, если *непечата*, но и горячая вода употребляется. *Як вливають* *плаксивиці*, *як покривають* *молоду* (на Подоли не водят в церковь *скривати*, а покривают дома – завивают в *намітку*; до церкви ходят на *вивід*), *садовлять* *її на ослін*, *чи що*, а під ослоном відро з водою, щоб здорові були, *як вода*» (1958, 413). Так само було відтворено це місце й у пізніших

публікаціях (1985, 460)²⁰. Але ж Свидницький виразно писав, що крапка має стояти перед «Як покривають молоду...», а не «Як виливають плаксивиці...». З урахуванням авторського уточнення мало би бути: «Тогда употребляется вода холодная – лучше, если *непочата*, но и горячая вода употребляется, напр., *як виливають плаксивиці. Як покривають молоду* (на Подоли не водят в церковь *скривати*, а покривают дома – завивают в *намітку*; *до церкви ходят на вивід*), *садовлять її на ослін, чи що, а під ослоном відро з водою, щоб здорові були, як вода*». Саме так слід відтворювати відповідний фрагмент у подальших публікаціях «Великодня у подолян»²¹.

3

Написана у формі листа до Василя Білозерського кореспонденція Свидницького «Из М[иргорода]. (Письмо к редактору)»²² не належить до епістолярію у вузькому значенні слова. Проте віліліла (заклучна) частина автографа допису містить важливий додаток, призначений не для друку, а власне для редактора українського часопису. Про цей рукопис Свидницького із зібрання Василя Тарновського Борис Грінченко поінформував понад сто років (подавши й авторську дату його – 14 серпня 1861 р.)²³, проте дослідники життя і творчості автора «Люборацьких» залишали відповідне повідомлення поза увагою.

Розглядаючи кореспонденцію, Шевчук зазначає: «[...] до речі, в журналі допис не підписано, навіть заголовок подано скорочений, але письменник зголошується щодо авторства нарису в листі до В. Гнилоширова» (2006, 46). Чернігівський автограф Свидницького дає змогу відтворити деякі істотні обставини публікації його допису в «Основі». Як свідчить автограф, кореспонденцію було надруковано в часописі анонімно на прохання автора, який писав у постскрипті: «Если можно, в печати пропустите мою фамилию, даже не выставляйте известного Вам моего псевдонима (Патриченко); потому что я могу подвергнуться преследованиям и пострадать. В случае возражали бы и стали бы помогать моей фамилии, чего, впрочем, надеяться нельзя, тогда только, я желал бы, огласите ее. Истина моих слов несомненна, как очевидца, и пр.»²⁴. Оскільки Свидницький не просив опустити в «Основі» і назву міста, з якого було надіслано лист, можна твердити, що відповідне рішення ухвалила редакція²⁵.

Принагідно належить вказати, що автограф кореспонденції містить численні редакторські поправки, які потребують спеціального вивчення. Сподіваючись згодом повністю відтворити уцілілий фрагмент автентичного тексту Свидницького і поправки Білозерського та розглянути ці матеріали на тлі оприлюдненого в часописі тексту, наведу нині три версії одного речення, яким завершувалася «основ'янська» публікація. Авторський варіант Свидницького: «Будьте столь добры: напечатайте это письмо в «Основе»; быть может, повторю, общественное мнение вразумит наших любителей чистоты, и они не будут препятствовать *честним* петь и веселиться, как не препятствуют *нечестным*»²⁶. Текст із урахуванням редакторських виправлень Білозерського: «Будьте так добры: напечатайте это письмо в «Основе»; быть может, повторяю, кто-нибудь посильнее нашего городничего (если это возможно) вразумит наших любителей чистоты, и они не будут препятствовать *честним* петь и веселиться, как не препятствуют *нечестным*»²⁷. Надруковано в «Основі»: «Будьте так добры: напечатайте это письмо в «Основе»; быть может (повторяю), кто-нибудь – посильнее наших (если это возможно) – вразумит наших любителей чистоты, и они не будут препятствовать *честным* петь и веселиться, как не препятствуют *другим*»²⁸. Як можна гадати, оприлюднена в журналі версія заключного речення постала внаслідок цензурного втручання.

4

Детально аналізуючи лист письменника до Єфименка, Шевчук припустився деяких фактичних помилок, принаймні одна з яких, безсумнівно, постала через відсутність задовільного коментаря. Свидницький інформував адресата:

«Білозерський поїхав в Галичину, із Львова вже писав лист. Про його друковано в галицькім “Слові”, що привітали щирого українця» (140). Міщук пояснив цитоване місце таким чином: «Ця поїздка відбулася 1862 р. і мала певне значення налагодження культурних зв'язків між Галичиною і Східною Україною» (1985, 562). Дослідник не зазначив, про якого саме Білозерського писав Свидницький. Отож не надто обізнаний читач, зустрівши двома сторінками раніше (в коментарі до листа Свидницького до Василя Гнилосирова від 21 травня 1862 р.) довідку про редактора «Основи» Василя Білозерського (1985, 560), мав би думати, що саме про нього йдеться і в листі до Єфименка. Неідентифікованість у коментарі особи Білозерського, який «поїхав в Галичину», виглядає, збила з пантелику і такого ерудованого читача, як Шевчук, – він зазначає, реферуючи лист Свидницького до Єфименка, що письменник «дає розлогу інформацію про [...] громадівців» і називає серед них «В. Білозерського» (2006, 17–18). Хоча контекст самого листа не дає підстав так гадати, оскільки в ньому Свидницький писав про колишніх чи тогочасних членів київської громади, до якої Василь Білозерський ніколи не належав.

Нічого не повідомив Міщук і про згадану в листі Свидницького публікацію «Слова», обмежившись загальною довідкою про це видання: «[...] громадсько-політична і літературна газета, орган “москвофілів”. Виходила у Львові у 1861–1887 рр. Орієнтовуючись загалом на російську великодержавну пресу, в 60-х роках іноді вміщувала матеріали, прихильні до українського національно-культурного руху» (1985, 562). Тим часом відповідну львівську публікацію давно розшукано і запроваджено до наукового вжитку – Кирило Студинський використав її у студії «До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1873»²⁹. Ось текст львівської замітки, опублікованої у липні 1862 р.: «На сих днях перебували меж нами у Львові два молодці-академіки із Києва – один, родом серб, остававший вже через 6 літ на вихованню в Київській духовній академії; другий, настоящий українець, братанець редактора «Основи» Білозерський. Наша молода громада приймала їх всюди з братерським чувством і правдивим восторгом»³⁰. Як впливає із публікації «Слова», «братанець» редактора «Основи» – це член київської громади Іван Білозерський (1841–1921), згодом літератор і видавець, перекладач творів російських письменників італійською мовою³¹.

Потребує корекції і Шевчукове твердження про те, що Свидницький, розповідаючи про київських громадівців, називає у досліджуваному листі «Тишинського, Бургарів, Митаревського» (2006, 18). Як зрозуміло з контексту, дослідник вважає, що Бургарі – це прізвище. Уважне прочитання досліджуваного листа свідчить однак, що Свидницький писав про болгарських студентів Університету св. Володимира: «Бургарі – хто в університеті, а хто додому поїхав» (140). Що саме таке тлумачення слушне, переконують уже рядки із того ж листа письменника: «По-бургарській я забув зовсім, [...] по-французькій і те забув, що знав. І латинь забув» (141)³².

5

На підставі листа Свидницького до Єфименка Шевчук слушно висловився про тогочасну «наближеність» Свидницького «до громад, зокрема київської та чернігівської» (2006, 17). Відомо, що письменник підтримував контакти і з полтавськими громадівцями (139)³³, і з харківськими. Відповідний конкретний матеріал однак не завжди лежить «на поверхні», його треба видобути з листів, враховуючи їх контексти.

Про Шиманенка, якому Свидницький в листі до Гнилосирова від 21 травня 1862 р. просив переказати вітання, у коментарі Міщука сказано лише, що це «член харківської громади» (1985, 561). Цілком очевидно, що згадана в листі особа – випускник Харківського університету юрист Андрій Шиманов (1836–1901), українізовану форму прізвища якого вжив Свидницький. Шиманов був помітною фігурою і в харківській громаді, і – з 1862 р. – у полтавській. Разом із полтавськими

громадівцями Олександром Строніним, Василем Шевичем і Віктором Лободою за звинуваченням в українському сепаратизмі у вересні 1862 р. заарештований і ув'язнений у Петропавлівській фортеці, у грудні 1862 р. без суду висланий до Курська³⁴.

У тому, що автор досліджуваного епістолярного документа переказував вітання саме Шиманову, пересвідчує надісланий з Охтирки лист Гнилосирова до Свидницького від 16 травня 1862 р., на який адресат відповів 21 травня. Гнилосиров, зокрема, зазначав: «Я [...] працюю тутечка [...] в казенній повітовій школі, як, здається, й писав Вам у письмі Шиманова. Ми в Охтирці після Великодніх свят теж скремсали вечорниці, щоб допомогти трохи недільній школі, і збрали з нещадком 50 карб[ованців] грошей. Шиманов скомпонував і читав «О значенні літературних вечеров в наше время» і автобіогр[афію] Шевченка»³⁵.

Як з'ясовується, стосуються не лише адресата, а й Шиманова такі рядки з листа Свидницького до Гнилосирова, які потребують додаткового пояснення: «І найперше спасибі за ласкаву пам'ять; а я думав, що вже забули-сьте мене [...]. І збиравсь до Вас писати, та подумую-подумую – не знаю, як звати, і не пишу. Аж тепер, спасибі Вам, розворушили мене, неробу. Та відколи бачили-сьмо-ся, стільки всього перевернулось, що й не перелічити, а не то переписати [...]»³⁶. Оскільки Свидницький, як сам пояснює, не писав до Гнилосирова тому, що забув, як його звати, зрозуміло, що їхнє знайомство було епізодичним. Можна цілком певно твердити, що Гнилосиров і Шиманов заізналися зі Свидницьким улітку 1861 р. у Миргороді, подорожуючи по Україні, як свідчив згодом Шиманов, з метою «добробовестного етнографического изучения края»³⁷. Саме він ініціював відповідну мандрівку на початку 1861 р.³⁸ і згодом запросив до участі в ній Гнилосирова, на той час також активного учасника харківської громади³⁹. Шиманов, докладно відповідаючи перед слідчою комісією у грудні 1862 р. на питання про його знайомих, зазначав: «В Миргороде: Свидницький – теперь служит где-то в другом месте, по акцизу; познакомился в дороге»⁴⁰. Згодом Шиманов конкретизував це свідчення: «В Полтавской губернии я встретил одного только человека Киевского университета и знакомого с тамошним украинским кружком: это в Миргороде учителя Свидницкого, которого [...] просил доставить мне некоторые этнографические материалы»⁴¹. Свидницький, як впливає зі свідчення Шиманова, інформував тоді його і Гнилосирова про київську громаду, чим спростив їхні київські контакти.

Із видань творів автора «Люборацьких» годі довідатися про те, що до його листа до Гнилосирова було додано не лише поезію Свидницького «Росте долом березина» (1958, 498; 1985, 552), а й дописку активного члена харківської громади Михайла Жученка (1840–1880)⁴². Ця коротка епістола, звернена до давнього авторового приятеля, також становить інтерес для дослідника кола контактів Свидницького. Жученко, зокрема, писав до Гнилосирова: «При сій вірній оказії свідительствую Вам, козаченьку, наше: будьте здорові! Ми тепер у Миргороді, у шановного пана у хаті. Їду завтра на Лохвицький повіт, а відтіль до Києва буду простувати»⁴³. Тож можна твердити, що Жученко був іще одним інформатором Свидницького про діяльність харківської громади.

* * *

Викладені матеріали до коментування листів Свидницького дають змогу точніше відтворити історію його участі в «Основі», коло контактів письменника у 1860–1862 рр.

Але ці нотатки, ясна річ, не є підставою вважати досліджувану тему «закритою». Студії, спрямовані на повніше розкриття інформаційного потенціалу листів Свидницького, слід продовжувати.

Джерела та література:

1. Гніп М. Лист А. Свидницького до П. Єфименка // Літературний архів. – 1931. – № 1/2. – С. 138. (Далі посилаюся на цю публікацію в тексті, вказуючи сторінку).
2. Див.: Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси / Вступ. стаття П.П. Хропка; Упоряд.

і приміт. Р.С. Міщук. – К., 1985. – С. 518–528. (Далі посилаюся на цей збірник творів у тексті, вказуючи рік видання і сторінку). До того, що дослідники розпоряджують мізерною кількістю листів письменника, причинилися не лише обставини, на які звернув увагу Гніп. Свидницький, як можна гадати, листувався переважно із такими ж різночинцями, як сам, а реалії їхнього життя не сприяли збереженню архівів. (Архів письменника також втрачено).

3. В. [Антонович В.] До біографії А.П. Свидницького // Зоря. – Ч. 11. – С. 195.

4. Див.: Письма Кулиша к Д.С. Каменецкому. 1857–1865 / Публ. А. Л[азаревского] // Киевская старина. – 1898. – Т. LXI. – Июнь. – Отд. I. – С. 387–389, 393–394. (На підставі аналізу змісту листа, опублікованого на с. 393–394 за № 41, можна твердити, що його у публікації датовано помилково: треба не «Іюля 25», а «Іюня 25»).

5. Див.: Житецький Г. Лист і вірші Свидницького про селянські екзекуції // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 95.

6. Відповідний лист не має авторської дати, про що свідчить фотокопія його автографа у вид.: Свидницький А. Твори / Впоряд., підгот. текстів, вступ. стаття та приміт. В.Я. Герасименка. – К., 1958. – Вклеїта між с. 304–305. (Далі посилаюся на цей збірник творів у тексті, вказуючи рік видання і сторінку). Володимир Герасименко, перший публікатор листа, позначив його редакторською датою – «ІХ 1860» (1958, 485), яку Ростислав Міщук помилково сприйняв як авторську (1985, 518).

7. Тут і далі цитую листи Свидницького за першопублікаціями. Текст листа до Василя Білозерського уточнюю за фотокопією автографа.

8. Публікацію санкціонував 1 травня 1860 р. Степан Лебедев, майбутній постійний цензор українського журналу (див.: Дудко В.І. Із передісторії журналу «Основа»: редакційні оголошення 1860 року // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Ізмаїл, 1999. – Вип. 6. – С. 115).

9. Цит. за: Дудко В. Перше передплатне оголошення редакції журналу «Основа» // Вісник Книжкової палати. – 2000. – № 1. – С. 28.

10. Див.: Сиваченко М.Є. Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі. – К., 1962. – С. 67–69.

11. Цит. за: Дудко В. Перше передплатне оголошення редакції журналу «Основа». – С. 28.

12. Див.: Дудко В.І. Із передісторії журналу «Основа»: редакційні оголошення 1860 року. – С. 129–130.

13. Українська преса: Хрестоматія. – Львів, 1999. – Т. 1 / За ред. М.Ф. Нечитайлока. – С. 93.

14. Герасименко В. Анатолій Свидницький: Літературний портрет. – К., 1959. – С. 118.

15. Докладно див.: Дудко В.І. Українсько-російська двомовність журналу «Основа»: стратегія і практика // Вісник Київського славистичного університету. Серія: філологія. – К., 2007. – Вип. 34. – С. 16–26.

16. Див.: Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50-х – 60-х років XIX ст. – К., 1959. – С. 194.

17. Лист цей, як свідчать публікації Гніпа й Герасименка, не має авторської дати. Гніп вважав, що відповідний епістолярний документ постав «десь наприкінці серпня 1862 р.» (138). Із його висновком солідаризувався Герасименко, позначивши редакторську дату: «VIII 1862» (1958, 489). Міщук, однак, помилково потрактував відповідну дату як авторську, розташувавши її на початку листа (1985, 522); на першій сторінці автографа, як свідчить її фотокопія (див.: Сиваченко М.Є. Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі. – С. 129), авторська дата відсутня.

18. У пізніших публікаціях відповідного листа наведене місце подано з цілком очевидною помилкою: замість «друк дав промах» – «друк дав промов» (1958, 490; 1985, 523). Причому у коментарі Герасименка до «Великодня у подолях» цей епістолярний фрагмент наведено так, як у першодруку (1958, 497). Хоча упорядники видань творів письменника називали джерелом публікації досліджуваного листа саме автограф, зіставлення наявних публікацій із фотокопією його першої сторінки пересвідчує, що оригінал у всіх випадках відтворено некоректно. Про необізнаність Міщука з автографом досліджуваного листа свідчить і хибна вказівка дослідника на місце збереження документа: Центральний державний історичний архів СРСР у м. Москві (1985, 561). Коментатор, не з'ясовуючи реального місця збереження автографа на час появи видання 1985 р., повторив інформацію, яку подав Герасименко (1958, 499). Тим часом відомо, що у 1961 р. матеріали Центрального державного історичного архіву СРСР у м. Москві, які стосуються суспільно-політичного і революційного руху XIX – початку XX ст. потрапили до Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і оранів державного управління СРСР (див.: Государственные архивы СССР: Справочник / Сост. Н.М. Андреева, Л.М. Бабаева, Т.М. Булавкина и др. – М., 1989. – Ч. 1. – С. 9). Нинішня назва сховища – Державний архів Російської Федерації; відповідний лист Свидницького зберігається у фонді III відділення секретної імператорської канцелярії.

19. Свидницький Ан. Великдень у подолях: (По поводу «Быта подолян» Шейковского. Выпуск 1-й. 1860 г. Киев) // Основа. – 1861. – Окт. – С. 48.

20. Див. також публікацію «Великодня у подолях» в українському перекладі Валерія

Шевчука: Свидницький А. Люборацькі. Оповідання. Нариси та статті / Вступ. стаття В. Шевчука; Упоряд. Р. Мовчан. – К., 2006. – С. 533. (Далі посилаюся на цей збірник творів у тексті, вказуючи рік видання і сторінку).

21. Окрім помилки, на яку вказав автор статті, слід звернути увагу й на послідовну заміну в републікаціях авторської форми «Подолі» (вживаної в «Основи» і в публікаціях інших авторів) на модернізовану «Подолли». Розглянутий епізод з історії передруків «Великодня у подолян» – не єдина підстава твердити, що жодна його републікація не є коректним відтворенням тексту Свидницького. Обмежуся найновішим прикладом фальсифікації тексту відповідної студії. Фрагментарний реальний коментар до неї Герасименко подав посторінково, поруч із примітками Свидницького (1958, 408–472), авторство яких, за одним винятком, було обумовлено вказівкою «Прим. А. Свидницького» (причому авторські уваги подавалися, як і в першодруку, російською, а Герасименкові – українською). Шевчук не інформує, за яким джерелом було здійснено переклад «Великодня у подолян». Однак зіставлення відповідної української інтерпретації із публікацією 1958 р. свідчить, що джерелом була саме вона: перекладач, на жаль, не розрізнив примітки Свидницького й публікатора і подав їх усі як авторські (2006, 528–590), причому одну примітку Свидницького беззастережно вилучив.

22. Кореспонденцію «Из М[иргорода]. (Письмо к редактору)», спрямовану проти міської поліції, яка розганяла «вулиці», ніколи не було републіковано, хоча, приміром, Шевчук, цілком слушно трактує її як «цікавий причиною до життя А. Свидницького в Миргороді», що має «значення [...] і етнографічне» (2006, 46).

23. Див.: Каталог Музея українских древностей В.В. Тарновского. – Чернигов, 1900. – Т. 2 / Сост. Б.Д. Гринченко. – С. 360.

24. Фонди Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – № Ал 17–107/37.

25. Варто зазначити, що в оголошенні про вихід у світ жовтневого числа «Основи» за 1861 р. назву публікації Свидницького було подано повністю: «Из Миргорода» (без розкриття авторства). Див.: Санкт-Петербургские ведомости. – 1861. – 30 нояб. – № 266. – С. 1460; Московские ведомости. – 1861. – 10 дек. – № 271. – С. 2204.

26. Фонди Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – № Ал 17–107/37.

27. Там само.

28. [Свидницький А.] Из М[иргорода]. (Письмо к редактору) // Основа. – 1861. – Окт. – С. 145.

29. Див.: Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною в рр. 1860–1873 // Україна. – 1928. – Кн. 2. – С. 19.

30. Новинки // Слово. – 1862. – 11 (23) лип. – Ч. 54. – С. 214.

31. Про Івана Білозерського, випускника Університету св. Володимира 1863 р., див.: Житецький І. Київська громада за 60-тих років // Україна. – 1928. – Кн. 1. – С. 102; Слогоди Кесаря Білиловського / Вступ. стаття, публ. І. Заславського; Комент. С. Захаркіна // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 150–151; Варварцев М., Захаркін С. Біля витоків італійської гоголіани // Слово і час. – 2002. – № 7. – С. 77–79 (ця стаття містить відомості про подорож Івана Білозерського до Галичини влітку 1862 р. і його знайомство зі Свидницьким).

32. Пор. у студії Свидницького «Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського»: «Ув бургарів єсть також опир [...]»; «Чув від самих бургар у Києві»; «В бургарів опирі тож червоні [...]», «Бургарські *магіосниці* здіймають і зорі, і місяць та й доять (від бургар чув у Києві)», «Через кілька днів (у бург[ар] 40 днів) [...]»; «Бургари кажуть, що поперед треба того кажана червонцем зарізати [...]» (1958, 362, 363, 364, 395, 397; 2006, 484, 486, 516, 518, 519).

33. Відомо також, що влітку 1861 р. Свидницький зустрічався з полтавськими громадівцями Василем Куликом, Олександром Кониським і Дмитром Пильчиковим і прочитав їм тоді щойно написаний для «Основи» «Великдень у подолян» (див.: Кониський О. Біографічні замітки // Ватра: Літературний збірник / Видав Василь Лукич.– Стрий, 1887. – С. 115).

34. Протоколи допитів Шиманова із відповідної слідчої справи опубліковано (див.: Гніп М. Громадський рух на Україні 1860-х рр. – Х., 1930. – Кн. 1: Харківська громада. – С. 96–149). Дослідник присвятив Шиманову й окрему публікацію: Гніп М. До історії українського руху 1860-х рр.: (Записка А.Л. Шиманова) // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – К., 1930. – Кн. 5. – С. 170–182.

35. Житецький Іг. Лист і вірші Свидницького про селянські езекуції. – С. 93–94. Гнат Житецький, публікуючи відповідний лист Гнилосирова, подав про Шиманова інформативну примітку (див.: Там само. – С. 93).

36. Там само. – С. 94.

37. Гніп М. Громадський рух на Україні 1860-х рр. – Кн. 1. – С. 129. Намір Шиманова підготувати для «Основи» докладний «літературный отчет» (Там само. – С. 97) про подорож не було реалізовано. Він свідчив: «Только несколько строк, имевших характер как бы вступления к предположенному отчету, были помещены в «Основе» (Там само). Відповідну публікацію див.: Шиманов А. О путешествии по Украине // Основа. – 1862. – Січ. (январь). – С. 75–78.

38. Гніп М. Громадський рух на Україні 1860-х рр. – Кн. 1. – С. 97; Іофанов Д. Записи про

Шевченка у щоденнику В.С. Гнилосирова // Іофанов Д. Матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка. – К., 1957. – С. 86.

39. Гніп М. Громадський рух на Україні 1860-х рр. – Кн. 1. – С. 101. Данило Іофанов, коментуючи щоденниковий запис Гнилосирова про передбачувану подорож, тлумачив відповідне свідчення помилково: «Йдеться про гадану поїздку В. Гнилосирова та інших студентів Харківського університету на село для популяризації і розповсюдження творів Шевченка та інших українських письменників» (Іофанов Д. Записи про Шевченка у щоденнику В.С. Гнилосирова. – С. 100).

40. Гніп М. Громадський рух на Україні 1860-х рр. – Кн. 1. – С. 99.

41. Там само. – С. 129.

42. Про участь Жученка у громаді див.: Іофанов Д. Записи про Шевченка у щоденнику В.С. Гнилосирова. – С. 82–86, 97.

43. Житецький Іг. Лист і вірші Свидницького про селянські езекуції. – С. 96. Подорож Михайла Жученка й учасника полтавської громади Миколи Боровиковського з Харкова «до Києва і Чернігова, щоб побачитись з земляками» (Гніп М. Громадський рух на Україні 1860-х рр. – Кн. 1. – С. 210–211), відбулася у квітні–червні 1862 р. Також див.: Там само. – С. 27, 120–121, 213; Статті для журналу «Основа» (1861–1862), заборонені цензурою / Вступ. стаття, публ., комент. В. Дудка // Київська старовина. – 1997. – № 1/2. – С. 89–90, 100.

Олександр Рахно

ГОЛОВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ УПРАВИ В.М.ХИЖНЯКОВ: ВІХИ ЖИТТЯ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Органи місцевого самоврядування – земські установи, що виникли в Російській імперії в процесі буржуазних реформ 60-70-х рр. XIX ст., відіграли важливу роль у соціально-економічному та культурному житті країни. У цьому, безперечно, є й заслуга виборних керівників земств – голів повітових і губернських земських управ. На жаль, дослідники не приділяли належної уваги персоналіям цього рівня регіонального управління. Помітний слід в історії нашого краю залишив, зокрема, Василь Михайлович Хижняков (1842-1917) – учитель Чернігівської чоловічої гімназії, гласний міської думи та її голова, гласний чернігівських повітового та губернського земських зібрань й голова губернської земської управи.

В. М. Хижняков народився 1842 р. у Києві в дворянській родині чиновника духовного відомства Михайла Михайловича (?-1875) та його дружини Анастасії Петрівни. Батько закінчив Київську духовну академію і з 1835 р. служив у Київській духовній консисторії. У 1869 р. він здобув чин колезького радника і за довготривалу службу був нагороджений орденом св. Володимира IV ступеня¹.

В.М.Хижняков здобув середню освіту у Київській гімназії і у 1860 р. вступив на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира. Період його навчання в університеті припав на період реформ, які проводив імператор Олександр II. Звільнення селян від кріпацтва, певна лібералізація суспільного життя вплинули на формування громадянської позиції В.М.Хижнякова.

Після закінчення університету він у серпні 1864 р. розпочав службу на посаді учителя Пінської гімназії. Через два роки Міністерство народної освіти перевело його до Чернігівської чоловічої гімназії, де він працював протягом 1866- 1879 рр., викладаючи спочатку латину, а потім російську словесність².

У Чернігові В.М.Хижняков одружився з дочкою протоієрея Олександром Василювою Кизимовською і мав з нею сімох дітей, серед них сина Василя (1871-1949), в майбутньому лікаря і відомого громадсько-політичного діяча.

Проте більшу частину свого життя В.М.Хижняков віддав службі в органах місцевого самоврядування. У 1870 р. він був обраний на чотири роки гласним новоствореної Чернігівської міської думи. На нього, зокрема, були покладені обов'язки дільничного попечителя під час епідемії холери, розпорядника новозаснованої недільної школи. Активна діяльність В.М.Хижнякова знайшла

відповідну оцінку в його одногосному обранні в 1873 р. членом міської управи та заступником міського голови. Однак Міністерство внутрішніх справ не затвердило В.М.Хижнякова на цій посаді, оскільки він перебував у штаті Чернігівської гімназії. Втім, за клопотанням думи йому було дозволено працювати у міській управі на громадських засадах³. У 1875 р. В.М.Хижняков залишив педагогічну ниву і був повторно обраний гласним Чернігівської думи та міським головою, обов'язки якого виконував протягом наступних 12 років⁴.

У перші роки існування (1870-1874) Чернігівська міська дума розробила чимало проектів щодо міського благоустрою, але реальне втілення їх у життя припало на період, коли на чолі міського громадського управління постав В.М.Хижняков. Саме тоді було побудовано водогін, створено Чернігівський міський банк, розпочато брукування вулиць, влаштовано гасове освітлення, організований ветеринарно-санітарний нагляд, відкрита лікарня, приведено у порядок цвинтар, налагоджено протипожежну охорону, відкрито страхове товариство. Видані тоді думою обов'язкові постанови зберігали свою чинність і на початку ХХ ст.⁵ Усі ці заходи привели до того, що умови життя мешканців Чернігова значно поліпшились і народжуваність дітей у місті уперше за багато років почала перевищувати смертність.

Водночас В.М.Хижняков був обраний від Чернігова гласним чернігівських повітового та губерньського земських зібрань на п'яте триріччя 1877-1879 рр. та сьоме триріччя 1883-1885 рр. 18 грудня 1886 р. переважною більшістю голосів гласних Чернігівського губерньського земського зібрання (44 проти 16) він був обраний головою губерньської земської управи. Того ж таки дня його обрали членом губерньської училищної ради та попечительської ради Чернігівської жіночої гімназії.⁶ За цих обставин В.М.Хижняков змушений був 1 лютого 1887 р. скласти обов'язки міського голови та звання гласного думи. Проте невдовзі після введення в дію Міського положення 1892 р. він повернувся до складу міської думи і перебував гласним до 1901 р., беручи діяльну участь у водогінній, училищній та інших комісіях. Крім того, за дорученням думи В.М.Хижняков упорядкував звід її постанов за 27 років (1870 – 1897).⁷

На чолі Чернігівської губерньської земської управи він перебував три строки і залишив посаду голови 30 січня 1896 р., відмовившись виставити свою кандидатуру на чергових виборах „за станом здоров'я”.⁸ На пропозицію гласного Л.Я.Рудановського, який нагадав губерньському земському зібранню, що „отказавшийся от баллотировки на новое трехлетие В.М.Хижняков в течение девятилетней своей службы принес большую пользу земству, ныне же он оставляет службу в земстве, не имея в будущем обеспечения и расстроив на службе свое здоровье”, гласні ухвалили рішення „выдать В.М.Хижнякову для поправления расстроенного здоровья на службе земству 4000 руб.”⁹ Але сучасники зауважили, що відхід його від керівництва земством полягав і в тому, що „настроение земской среды начало уклоняться от того пути, с которого он не хотел сойти”.¹⁰ Консервативна більшість губерньського земського зібрання не мала наміру збільшувати асигнування на освіту і медицину, на чому він постійно наполягав.

Особливо помітний слід В.М.Хижняков залишив у галузі народної освіти, оскільки завжди вірив у те, що „где просвещение, – там добро!” Саме при ньому губерньське земське зібрання на черговій сесії 1895 р. ухвалило з'ясувати за допомогою повітових управ і училищних рад реальний стан освітньої справи в губернії з метою подальшого розвитку шкільної мережі й запровадження загальної початкової освіти в регіоні.¹¹ Втім, „Доклад губернской управы о содействии губернского земства повсеместному открытию народных школ”, підготовлений у 1896 р., давав не зовсім правильну картину становища початкової освіти в губернії.¹²⁻¹³ Не без участі В.М.Хижнякова губерньське земське зібрання ухвалило рішення про створення спеціальної комісії для з'ясування стану шкільної справи в губернії та складання розрахунків для запровадження загальної початкової освіти. До складу комісії, очолюваної губерньським предводителем дворянства князем

М.Д.Долгоруковим, увійшли кращі представники чернігівської інтелігенції В.М.Хижняков, О.О.Русов, І.Л.Шраг та ін. Секретарем комісії був Б.Д.Грінченко, якого в 1898 р. змінив М.М.Коцюбинський. Комісія дійшла висновку про “необхідність, окрім існуючих 600 шкіл, побудувати ще 1600 шкіл, на що видатки можуть виразитися у сумі 3-5 млн. крб.”¹⁴ У проєкті постанови пропонувалося порушити перед урядом клопотання про виділення половини коштів, необхідних для будівництва шкільних споруд, допомогу в їх утриманні та надання Чернігівському губернському земству субсидії по 100.000 крб. щорічно протягом 20 років. Незалежно від рішення уряду, комісія запропонувала губернському земству взяти на себе чверть витрат на утримання шкіл, які відкриватимуться з 1898 р. Оскільки губернське земське зібрання відхилило цей проєкт, навесні 1899 р. комісія фактично припинила свою діяльність.

У 1897 р. В.М.Хижнякова знову було обрано Чернігівським міським головою, але Міністерство внутрішніх справ не затвердило його на посаді. Сучасники пов'язували це з виступом В.М.Хижнякова на Чернігівському повітовому земському зібранні, де він вніс пропозицію порушити клопотання перед урядом про скасування тілесних покарань для сільського населення за вироками волосних судів та заборону побиття селян поліцією та іншими посадовцями і знайшов одногослосну підтримку гласних.¹⁵

Останні роки життя В.М.Хижняков здебільшого жив у придбаному ним невеликому маєтку в селі Кезі Чернігівського повіту, але від земських і міських справ не відійшов, залишаючись земським повітовим та губернським гласним, а також гласним міської думи. У 1901 р. за розпорядженням міністра внутрішніх справ В.К.Плеве він, як „політично неблагонадійний”, був відданий на два роки під гласний нагляд поліції за те, що, перебуваючи в Петербурзі, поставив свій підпис під протестом літераторів і громадських діячів проти побиття учнівської молоді, здійсненого поліцією на Казанській площі під час політичної демонстрації. Внаслідок цього В.М.Хижняков вибув з числа гласних Чернігівської міської думи.¹⁶

У Кезях з ініціативи В.М.Хижнякова були створені крамниця і товариство дрібного кредиту. У своєму будинку він заснував бібліотеку і намагався залучити селян до систематичного читання книжок з „чарівним ліхтарем”.¹⁷

На початку ХХ ст. В.М.Хижняков з перервами обирався гласним чернігівських повітового і губернського земських зібрань. 11 грудня 1907 р. він був обраний від губернського земства членом Чернігівського відділення селянського поземельного банку, а також членом губернської училищної ради.¹⁸ Лише влітку 1914 р. він відмовився від посади постійного члена Чернігівського відділення селянського поземельного банку за станом здоров'я, але продовжував залишатися гласним.¹⁹

В.М.Хижнякова і надалі повсякчас непокоїли негаразди в діяльності органів місцевого самоврядування. На засіданні губернського земського зібрання 17 січня 1914 р. він заявив про потребу обговорити питання необхідності проведення реформи земських установ і підготував доповідь, про що подав відповідну заяву в губернську управу. Втім, голова зібрання – губернський предводитель дворянства О.К.Рачинський „нашел доклад выходящим из пределов компетенции земского собрания и потому не находит возможности подвергнуть его обсуждению”.²⁰ На цьому ж зібранні 25 січня 1914 р. обговорювалася доповідь про відзначення 50-річного ювілею земських установ. Гласний В.М.Хижняков запропонував зборам: „Я предлагаю устроить по 2 или 3 трехклассных училища на уезд. Это, конечно, потребует огромных затрат, но они могут быть рассрочены на несколько лет. Это, по моему мнению, будет наиболее достойным способом ознаменования земского юбилея. Собрание признало желательным, чтобы при обсуждении вопроса об ознаменовании земского юбилея было обсуждено и предложение В.М.Хижнякова”.²¹

Зазначимо, що, крім роботи на виборних посадах в органах місцевого самоврядування, В.М.Хижняков плідно працював у багатьох громадських організаціях. Зокрема, він був одним із членів-засновників Чернігівської

громадської бібліотеки, створеної 15 березня 1877 р. Він здійснив значну роботу по становленню і розвитку бібліотеки, неодноразово обирався членом правління та чотири роки очолював її.²² В.М.Хижняков був також членом-засновником та почесним членом „Общества взаимного вспомоществования учащим и учившим Черниговской губернии”, перше зібрання якого відбулося 4 січня 1899 р. На цьому зібранні його було обрано головою правління.²³

До того ж В.М.Хижняков був автором ряду нарисів²⁴, історичних праць і статей²⁵, мемуарів,²⁶ які проливають світло на історичну минувшину краю та актуальні проблеми тогочасного життя.

За тривалу керівну та корисну діяльність у громадських установах В.М.Хижняков отримав чин статського радника і був нагороджений орденом св. Володимира IV ступеня. У 1901 р. керівництво Чернігівської міської думи звернулося з клопотанням до чернігівського губернатора про присвоєння звання „Почесний громадянин” активним гласним думи К.П.Ходоту, І.Л.Шрагу та В.М.Хижнякову. Однак чернігівський губернатор Є.К.Андрієвський у поданні на ім'я міністра внутрішніх справ від 24 жовтня 1901 р. з цього приводу, зокрема, зазначив: „указать что-либо выдающееся в личной деятельности каждого из них на пользу города Чернигова и его обывателей решительно нельзя, а потому в виду циркуляра от 5 августа 1892 г. за № 7558-8000, я, со своей стороны полагал бы ходатайство Думы, о даровании указанным лицам почетного гражданства, признать неподлежащим удовлетворению. К сему имею честь присовокупить, что Хижняков по обвинению в политической неблагонадежности подчинен надзору полиции с 17 апреля 1901 г. сроком на два года”. Тому відповідь Міністерства внутрішніх справ від 6 листопада 1901 р. чернігівському губернатору була прогнозована: „Всестствие представления за №1027, долгом считаю уведомить, Ваше Превосходительство, что я и с своей стороны, согласно с Вашим заключением, не усматриваю достаточных оснований к удовлетворению ходатайства Черниговской Городской Думы о присвоении звания почетных граждан города Чернигова гласным названной городской Думы: Хижнякову, Ходоту и Шрагу”.²⁷

Незважаючи на тривалу роботу, пенсійного забезпечення з боку державного казначейства Василь Михайлович не вислужив за недостатнім терміном стажу, пропрацювавши близько 15 років на державній службі, а робота на керівних виборних посадах у міських і земських установах (23 роки) за тодішнім законодавством не підлягала забезпеченню пенсією. У цій складній фінансовій ситуації на допомогу 69-річному В.М.Хижнякову прийшло губернське земське зібрання, яке у 1910 р. ухвалило рішення про внесення у кошторис 1911 р. 1200 карбованців на рік йому на допомогу (по 100 крб. на місяць).²⁸ Така допомога надавалася губернським земством до останніх днів його життя.

В.М.Хижняков помер вночі з 27 на 28 лютого 1917 р., коли в Петрограді перемогла Лютнева революція, а в Чернігові губернські гласні збиралися на чергове земське зібрання. Після відправи у Вознесенській церкві 1 березня, траурний кортеж рушив на міський цвинтар. Біля будинку, де він жив, а також біля губернської земської та міської управ були відслужені літії. Поховали В.М.Хижнякова на міському цвинтарі.²⁹

Того ж таки дня розпочало роботу Чернігівське губернське земське зібрання. Воно ухвалило рішення прийняти похорон В.М.Хижнякова на рахунок губернського земства, компенсувати сім'ї небіжчика видатки на його лікування у розмірі 2000 карбованців. Було вирішено також видавати з фондів губернського земства щомісяця по 50 крб. на лікування хворої дочки В.М.Хижнякова Єлизавети. Губернській управі було доручено розробити заходи щодо увічнення пам'яті видатного земського діяча.³⁰

27 липня 1917 р. прах В.М.Хижнякова у супроводі рідних та близьких був перевезений до с. Кезі Чернігівського повіту і там після панахиди був

перепохований у задалегідь підготовленому склепі. На могилі небіжчика, згідно з його заповітом, був поставлений великий дубовий хрест як символ щирої і чистої душі небіжчика й могутності його духу.³¹

В.М.Хижняков відіграв помітну позитивну роль у керівництві органами земського і міського самоврядування та інших громадських організацій Чернігівської губернії. Його особа та різнопланова діяльність в органах місцевого самоврядування та громадських організаціях Чернігівщини потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

Джерела та література:

1. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т. II. Части 3, 4, 5, 6 и приложения. – Спб., 1901. – Ч.3. – С.365.
2. Столетие Черниговской гимназии 1805 – 1905. Краткая историческая записка, составленная преподавателем истории и географии Черниговской гимназии М.Т.Тутотлиным. – Чернигов, 1906. – С.362, 364, 464.
3. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.145. – Оп.2. – Спр.1288. – Арк. 2.
4. Доклад № 180. О назначении пособий бывшим председателям Губернской Земской Управы Василию Михайловичу Хижнякову и Федору Михайловичу Уманцу // Журналы заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 46-й очередной сессии 1910 года, состоявшейся 1-15 декабря 1910 г. (С приложениями). – Чернигов, 1911. – Приложения. – С.1.
5. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.2. – Спр.1288. – Арк. 2-3.
6. Черниговское губернское земское собрание XXII очередной сессии с 4-го по 19-е декабря 1886 года. (Журналы собрания и стенографический отчет). – Чернигов, 1887. – С.421-423.
7. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.2. – Спр.1288. – Арк. 2-3.
8. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXXI очередной сессии 1895 года, состоявшейся с 16-го января по 1-е февраля 1896 года // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1897. – №2-3. – Приложение. – С.476-477.
9. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXXI очередной сессии 1895 года, состоявшейся с 16-го января по 1-е февраля 1896 года // ЗСЧГ. – 1897. – №2-3-й. – Приложение. – С.487.
10. Могилянский Мих. Памяти В.М.Хижнякова (Некролог) // Черниговская земская газета. – 1917. – №59. – 4 августа. – С.7.
11. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXXI очередной сессии 1895 года, состоявшейся с 16-го января по 1-е февраля 1896 года. – Чернигов, 1896. – С.153.
12. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXXII очередной сессии 1896 года, состоявшейся с 15-28 февраля 1897 года. – Чернигов, 1897. – Приложение 115. – С.554-608.
13. Сведения, доложенные комиссии по народному образованию губернским гласным В.М.Хижняковым // Там же. – С.650-659.
14. Краткое изложение занятий комиссии // Черниговскому губернскому земскому собранию XXXIII очередной сессии Комиссии по народному образованию доклад // ЗСЧГ. – 1898. – №2-3-4. – Приложение. – С.20.
15. Белокопский И.П. Земское движение. Второе издание, значительно дополненное и 260 портретами земских и общественных деятелей и группами. – Москва: Задруга, 1914. – С.68.
16. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.1. – Спр.246. – Арк. 199 зв.-200.
17. Могилянский Мих. Памяти В.М.Хижнякова (Некролог) // Черниговская земская газета. – 1917. – №59. – 4 августа. – С.8.
18. Журналы Черниговского Губернского Земского Собрания 43-й очередной сессии 1907 года с приложениями (26 ноября – 11 декабря). – Чернигов: ТГЗ, 1908. – С.178.
19. Журналы Черниговского Губернского Земского Собрания чрезвычайной сессии 3-4 августа 1914 г. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1914. – С.6.
20. Журналы заседания Черниговского губернского земского собрания 49-й очередной сессии 1913 года, состоявшейся 17-29 января 1914 г. (С приложениями). – Чернигов, 1914. – С.4, 164.
21. Там само. – С.112.
22. Очерк развития Черниговской общественной библиотеки за 20 лет ее существования (1877-1896) и Отчет Библиотеки за 1897 год. – Чернигов, 1898. – С.3-4; Черниговская общественная библиотека // Земский сборник Черниговской губернии. – 1904. – №2. – С.167.
23. Журнал заседания общего собрания членов Общества взаимного вспомоществования учащим и учившим Черниговской губернии 10-го августа 1899 года // ЗСЧГ. – 1900. – №9. – Приложение. – С.14.
24. Об устройстве водопровода в Чернигове. Составлено на основании постановления Городской думы городским головою В.М.Хижняковым. – Чернигов: Губернская Типография,

1880. – 77 с.; Хижняков В.М. Доклад губернского гласного о медико-санитарной организации в Черниговской губернии в 1895 г. – Чернигов, 1897. – 65 с.; Його ж. О ревизии волостей в некоторых уездах Черниговской губернии в 1888 году. Издание редакции «Земского сборника Черниг. губ.». – Чернигов: Земская типография, 1891. – 130 с.; Його ж. Обзор деятельности Полтавского земства // Русская мысль. – 1903. – Кн.9. – С.1-20.

25. Хижняков В.М. Черниговская старина (1765 – 1810 рр.): по архивным бумагам городской думы // Киевская старина. – 1899. – № 8. – С.367-407 (передрук див.: Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – №11. – С.76-117); Обзор деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет / Сост. В.М.Хижняков. – М., 1916. – 118 с.; Його ж. Народное образование в Черниговской губернии // Русская мысль. – 1897. – Кн. 7. – С.1-24.

26. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля / Предисловие В.Я.Богучарского. – Пг., 1916. – XV, 251 с.

27. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.2. – Спр.1288. – Арк. 6-8.

28. Журналы заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 46-й очередной сессии 1910 года, состоявшейся 1-15 декабря 1910 г. (С приложениями). – Чернигов, 1911. – Приложения. – С.3-4.

29. Похороны В.М.Хижнякова // Черниговская земская газета. – 1917. – №19, – 5 марта – С.7.

30. Черниговское очередное губернское земское собрание // Черниговская земская газета. – 1917. – №20. – 9 марта. – С.11-12.

31. Могилянский Мих. Памяти В.М.Хижнякова (Некролог) // Черниговская земская газета. – 1917. – №59. – 4 августа. – С. 6.

